Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ **http://www.armin.am**

էլ. փոստ՝ **info@armin.am**

ՀՐ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ «ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ» ԷՋԵՐԻՑ ՄԵԿԸ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Ս 504

Սիմոնյան Հր.
Ս 504 Ադրբեջանցիների պատմության «հերոսական>> էջերից մեկը լուսանկարներում/ Հր. Սիմոնյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014.- 84 էջ:

Գրքում ներկայացված են Բաքվում 1905 թ. փետրվարին ադրբեջանական ազգայնամոլների կողմից քաղաքի խաղաղ հայ բնակչության դեմ սանձազերծված արյունալի ոճրագործությունները և հայերի արժանի հակահարվածը: Առաջին անգամ տպագրվում են այդ արյունալի դեպքերը պատկերող ֆոտովավերագրեր:

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-1907-0

© Հր. Սիմոնյան, 2014
© ԵՊՀ հրատ., 2014

Անատոլիական թուրքերի կողմից Հայոց մեծ եղեռնի հարյուրամյակի օրերին մենք ակամայից վերհիշել ենք դրանից մեկ տասնամյակ առաջ հայերի նկատմամբ նրանց ազգակիցների արյունալի ոճրագործություններից մեկը Անդրկովկասում:

1904 թ. հունվարի 26-ին սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմը առաջին իսկ օրերից անհաջողություններ բերեց ռուսական զորքերին: Նրանք ծանր պարտություններ կրեցին Մուկդենում, Պորտ-Արտուրում, կռվի բոլոր հատվածներում, նաև ծովի վրա:

Ռուսական զորքերի մինչ այդ չտեսնված ջախջախիչ պարտությունները կայսրությունով մեկ առաջ բերեցին ժողովրդական հուզումների հսկայածավալ ալիք, այդ թվում՝ Անդրկովկասում, հատկապես նրա արդյունաբերական խոշոր կենտրոնում՝ իր բազմազգ բնակչությամբ:

1905 թ. Բաքու քաղաքում և շրջակա նավթահանքերին կից բնակավայրերում մշտական և ժամանակավոր ապրող բնակիչների ընդհանուր թիվը հասնում էր 240 հազարի: Ազգագրական տեսակետից պատկերն այսպիսին էր. մահմեդականներ (անդրկովկասյան թուրքեր, պարսիկներ և պարսկահպատակ թուրքեր, լեզգիներ, Կազանի թաթարներ և այլք)՝ շուրջ 90 հազար, ռուսներ՝ 61, հայեր՝ 51, օսեր՝ 7, վրացիներ՝ 3, գերմանացիներ՝ 3, հրեաներ 3, հույներ՝ 1, լեհեր՝ 2, ասորիներ, աբխազներ, էստոնացիներ՝ 2 հազար,

կային նաև ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, չվեդներ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ[1]:

Բաքվում գործում էին տարբեր քաղաքական կազմակերպություններ՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն (ՌՍԴԲԿ), էսէռներ և անարխիստներ: Բաքվի հայ բնակչության տարբեր խավերի մեջ մեծ ազդեցություն ունեին հայկական ազգային հեղափոխական կազմակերպությունները և առաջին հերթին Հ. Յ. դաշնակցությունը, ինչպես նաև հնչակյանները:

Պետերբուրգյան բյուրոկրատիան Կովկասում ամենահեղափոխական տարը էր համարում հայությանը: Նույնիսկ դարասկզբին այս երկրամասի նկատմամբ իրենց քաղաքականության մեջ ցարական իշխանություններն առաջնորդվում էին Լոբանով-Ռոստովսկու գաղափարներով՝ շարունակելով ռուսացման դաժան քաղաքականություն, որը հանձնված էր իշխան Գոլիցինի երկաթյա գավազանին: Դա հատկապես ծանր նստեց ազգային բարձր ինքնության հասած հայության վրա՝ նրան բերելով բազում աղետներ: Կովկասի գոլիցինյան վարչակարգը դաժանորեն հալածում էր երկրամասում ապաստանած տասնյակ հազարավոր թուրքահայ գաղթականությանը, բռնությամբ խափանում կովկասահայության կողմից նրա համար արվող ամեն հանգանակություն, ծանրակուռ սանձ էր դրել հայկական խնդրի մասին մտածող հայ գործիչների լեզվին, ավազակաբարո

[1] Տե՛ս "Искра", № 24, 1 сентября 1902, տե՛ս նաև Ա.-Դ.Օ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանություններով, Երևան, 1907, էջ 13:

կերպով իրականացրել հայ եկեղեցու սեփականությունը բռնագրավելու մասին ցարական օրենքը, սահմանապահ ռուս զինվորները, տաճիկ ասկյարների հետ ձեռք ձեռքի տված, կովկասյան սահմանների վրա նրա գիտությամբ ու կարգադրությամբ գնդակի էին բռնել և արյունալի սպանդի ենթարկել Սասունի ապստամբ հայերին օգնության չտապող արշավախմբերի մասնակիցներին և այլն:

Եվ ահա այժմ Պետերբուրգի բանվորության 1905 թ. հունվարի 9-ի արյունալի սպանդից հետո, Կովկասը նույնպես սկսել էր փոթորկվել:

Պետերբուրգի կառավարությունը գտնում էր, որ Կովկասում «անկարգությունների գլխավոր մեղավորը հայերն են», որոնցից սերել են արմատական հեղափոխական ազգային կուսակցություններ, հայերն են Կովկասում ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական շարժմանը տալիս ղեկավար կադրերի զգալի մասը, նրանք են, որ բացահայտ պայքարի դրոշ են պարզել իշխանությունների դեմ՝ չհամակերպվելով իրենց եկեղեցու ունեցվածքը հարքունիս գրավելու մասին ցարի ստորագրած օրենքին և այլն:

Հայերի «մեղքերը» ներում չունեին, ուստի պակաս չէին սահման չճանաչող բռնկումները և չարակամությունը:

Ուսումնասիրելով ու վերլուծելով հայ հասարակական կյանքի զարգացման ընթացքը՝ ցարական քաղաքագետները հանգել էին այն եզրակացության, որ տեսանելի ապագայում հայկական հասարակության զարգացման տրամաբանական հանգուցալուծումը լինելու է ինքնավարության պահանջի առաջադրումը՝ հայկական քաղաքական ակտիվության կարելիության սահմաններում: Նրանց մեջ համոզմունք ձևավորվեց, թե այդ ընթացքը կանգնեցնել դժվար է

լինելու, եթե չուտով ձեռք չառնվեն անհրաժեշտ ճնշամիջոցներ:

Հայկական ինքնավարության պահանջը, ըստ իշխանությունների, լինելու էր Անդրկովկասի համար ինքնավարություն ձեռք բերելու պահանջի մի մասը: Հետևապես երկրամասի ժողովուրդների պառակտման պայմաններում ընդմիշտ կթաղվեր ոչ միայն հայկական, այլև Անդրկովկասի ինքնավարության գաղափարը:

Հայկական ինքնավարության՝ գոյություն չունեցող գաղափարի դեմ արշավանք էին սկսել "Московские Ведомости", "Новое Время" և բացահայտ մարդատյաց գաղափարներ սերմանող հետադեմ մամուլի այլ օրգաններ: Դրանցից հետ չէր մնում նաև Կովկասի կառավարչության պաշտոնական օրգան "Кавказ" թերթը:

Մամուլի այդ պաշտոնաթերթերը գտնում էին, որ հայկական ինքնավարության գաղափարը հենվում է Կովկասում հայկական կապիտալի հզորության վրա: Երկրամասի արդյունագործական ներկան և նրա ապագան որոշ ժամանակ անց կարող էին դառնալ հայ կապիտալի մենաշնորհը: Դա բնական դժգոհություն էր առաջացնում Անդրկովկասում ռուս արդյունաբերողների և ընդհանրապես ռուսական կապիտալի ներկայացուցիչների մեջ: Նրանք քննադատում էին կառավարությանը, որ չի կարողանում մրցակցային պայքարը «կանոնավորել», ասել է թե՝ ապահովել ռուսական կապիտալի լիակատար գերազանցությունը:

Ցարական կառավարությունը պատրաստվում էր չարագործության մղել մուսուլմանական հասարակության մութ ուժերին, քաջալերել սպանությունները և այդ միջոցով սպառել ժողովրդական ուժերը, մարել հակացարական բորբոքվող կրակը, զանգվածներին ստիպել ձեռք քաշել հակակառավարական գործողություններից, զերծ պահել սկսված ռուսական հեղափոխությանը մասնակցելու հնարավորությունից: Այդ դիվային դերը ստանձնել էին ռուսական վարչակարգի ներկայացուցիչները՝ Բաքվի նահանգապետ Միխայիլ Նակաշիձեն, Բաքու քաղաքի և շրջանի ոստիկանապետ Ֆյոդոր Դիմինսկին, նավթաշրջանի ոստիկանապետ Յուլիան Խոմեցկին, հանրային ապահովության տնօրեն (ժանդարմերիայի պետ) իշխան Թավքերիձեն:

Հենց գազանաբարո անձանց խրախուսանքով ու դրդմամբ 1905 թ. փետրվարի 6 (13)-ին՝ կիրակի օրը, Բաքվի ադրբեջանցի-թուրքերի և հայերի միջև բռնկվեցին արյունալի ընդհարումներ, որոնք տևեցին չորս օր: Ատելության և ոխի հրդեհը տարածվեց քաղաքով մեկ:

Այս ու այն տեղերից զինված խմբերով հանկարծակի փողոցներ էին նետվում թուրք ղոչիբաշիներ և աջ ու ձախ սրախողխող անում հայ անցորդներին: Միաժամանակ թուրքերի տների պատշգամբներից ու լուսամուտներից հայերի վրա տեղում էին գնդակների տարափ:

Բոլոր կողմերից կրակոցներ էին լսվում: Փողոցներում վայրագություն անող ամբոխը կոտրում էր խանութների դռներն ու պատուհանները և թալանում ապրանքը: Փողոցներում այստեղ-այնտեղ հանգիստ կանգնած են կարգադրիչ կազակներն ու ոստիկանները. կողոպտիչների ձեռքը ոչ ոք չի բռնում, ոչ ոք նրանցից չէր խլում ո՛չ զենքը, ո՛չ թալանը:

Իրադարձությունների ռուս մասնակիցներից մեկը վերհիշել է. «Ամբոխը ավերելով՝ ներս խուժեց Սահակովի տան ներքևի հարկում գտնվող խանութը: Ես բնակվում էի այդ

տանը: Հենց խանութի վերևի երկրորդ հարկը զբաղեցրած հայկական ընտանիքը սարսափահար վազեց մեզ մոտ: Ես նրանց առաջարկեցի գիշերել իմ բնակարանում, իսկ ինքս զանգահարեցի նահանգապետի դիվանատուն և պահանջեցի, որ պահակախումբ ուղարկեն: Իմանալով, որ պահակախումբ պահանջողը ռեալական ուսումնարանի ուսուցիչ է, խոստացան կազակներ ուղարկել: Մոտ 10 րոպե անց կազակները եկան, և ամբոխը ցրվեց: Ես փողոց դուրս եկա տեսնելու, թե արդյո՞ք մնալու է պահակախումբը: Հենց նոր էի ոտքս դրել մայթին, երբ կազակներն անմիջապես շրջեցին ձիերի գլուխները և հեռացան: Իմ խնդրանքներին, որ գոնե մի փոքր պահակախումբ թողնեն, ես ոչ մի պատասխան չստացա: Կազակները գնացին»[1]:

Թիֆլիսում լույս տեսնող "Новое Обозрение" թերթը տպագրել էր մի ռուս մարդու՝ Օրեստ Սյոմինի թղթակցությունը, որում այսպիսի տողեր կան.

«Իմ տանտերը վախենում է, որ գիշերը թուրքերը կհարձակվեն իր բնակարանի վրա ... Հայերը վախենում են տներից դուրս գալ, որտեղից այժմ կարելի է լսել աղիողորմ հեծեծանքներ և տեսնել անմխիթար արցունքներ՝ սպանված և վիրավոր ազգականների պատճառով: Մենք՝ ռուսներս, որ հանդգնում ենք քաղաք դուրս գալ, ծառայում ենք հայերին, և ով ինչով կարող է՝ թեթևացնում է նրանց ակամա բանտարկությունն իրենց բնակարաններում... Երբ ես գրում եմ այս տողերը, ականջիս հասնում են հրաձգության ձայներ, և երևակայելով, թե ինչ է լինելու գիշերը, ես պատկերացնում

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 27:

եմ թուրքական գազանությունների ծանոթ տեսարանները, և սարսափը տիրում է հոգուս ...»[1]:

Գնալով ուժեղանում էր հրացանաձգությունը քաղաքի տարբեր մասերում: Թուրքերը, խմբերի բաժանված, ռևոլվերներով և հրացաններով զինված, ուր որ հայի էին պատահում, խփում, սպանում էին: Թուրք կռվողների հետևից տանում էին զինամթերքի արկղեր, որպեսզի փամփուշտի պաչարը չպակասի:

Երբ ջարդարար խուժանը տեսավ, որ հայ բնակիչները փակվել են իրենց տներում և դուրս չեն գալիս փողոց, առատ նավթ ցանելով՝ սկսեց հրդեհել տները՝ բնակիչներով հանդերձ:

Ավելի շատ էր այն տների թիվը, որոնց դարպասներն ու դռները տապալելով՝ ջարդարարները ներս էին խուժում, քարուքանդ անում ամեն ինչ, կոտորում այնտեղ գտնվող դժբախտներին, ապա սկսում թալանը: Կողոպուտից հետո հայերի տներն ընդհանրական պատկեր ունեին՝ դատարկ ու պղծված սենյակներ, փչրված առարկաներ, ջարդված ամանեղեն, այս ու այն կողմ չպրտած զանազան էժանագին իրեր:

Հատկապես անտանելի էր այն հայերի դրությունը, որոնք ապրում էին Բալախանակայա փողոցից այն կողմ ընկած թուրքական թաղերում՝ Նիկոլաևսկայա փողոցի վերին հատված, Զեմբերեքենդ, Շամախու թաղ, Ղուբայի հրապարակ, և դրանց մերձակայքում: Թուրք հոծ բնակչության մեջ հայերը քիչ չէին նաև Բերդ անվանված հին լաբիրինթոսում:

[1] "Новое обозрение", 10 февраля 1905 г.

Նկատի ունենալով Թուրքական Թաղերում փետրվարի 6-ին կատարված խժդժությունները՝ "Новое Обозрение" թերթի Բաքվի թղթակիցը գրում էր. «Թե ինչ էր կատարվում այնտեղ՝ խորքում, Բազարնի և Շամախու փողոցներում, հայտնի չէր... Հեռվից երևում էր միայն Թուրքերի փափախների մի ամբողջ ծով, և լսվում էր ամբոխի վայրի ոռնոցը... Երեկոն վրա էր հասնում, և բոլորը սարսափով սպասում էին «Բարդուղիմեոսյան գիշերին» ... Քիչինյովի արյունահեղության սարսափները ոչինչ են՝ համեմատելով այս րոպեին մեզանում կատարվածների հետ: Զէ՞ որ այնտեղ (Թուրքական Թաղերի խորքում: - Հ.Ս.) աղմկում, աղերսում է անզեն հայ ամբոխը, իսկ այստեղ համարյա բոլորը, առանց բացառության, զինված են հրազեններով, խենջարներով, յաթաղաններով և այլ մահաբեր զենքերով»[1]:

Ահա երեսնիվար մայթին ընկած մի դիակ, իսկ քիչ այն կողմ՝ մահվան հոգեվարքի մեջ դաչունահար մի ուրիշը: Ահա փողոց դուրս եկող դարպասի առջև երևում է արյան մուգ-կարմիր զանգված... Ուրեմն այստեղից ոչ հեռու՝ բակում կամ ներքնահարկում, մորթել են մարդկանց... Լենկթեմուրյան արհավիրքը փոթորկի պես պայթել էր անզեն ժողովրդի գլխին՝ չորս կողմը սփռելով դիակների կույտեր, կսկիծ ու հառաչանք, նզովք ու ցասում:

Նույնքան ահավոր էր իրենց աշխատավայրերում ու հյուրանոցներում փակված հայերի վիճակը: «Արյունահեղ սպանդանոցը Բաքվում» վերնագրով իր հուշերում Բաքվի քաղաքային վարչության ֆինանսական բաժնի նախկին աշխատակից Նիկոլայ Նաջարովը գրել է. «Կիրակի օրը,

[1] "Новое обозрение", 10 февраля 1905 г.

փետրվարի 6-ին, ես, որպես ծառայող, գտնվում էի վարչությունում: Առավոտյան ժամը 10-ի կողմերում հանկարծ լսվեցին կրակոցներ, և մի քանի րոպե հետո Նիկոլաևյան փողոցում հայտնվեցին թաթարների զինված խմբեր: Բոլորի ձեռքին փայլում էին ռևոլվերներ: ... ոչ ոքի, բացի հայերից. ձեռք չէին տալիս: Մի ժամ հետո վարչությունում մնացել էին փակված միայն հայերը և մեկ Թուրք, որը, նման լինելով հայի, վախենում էր փողոց դուրս գալ:

Քիչ հետո գալիս է քաղաքագլուխը: Մենք բոլորս շրջապատեցինք նրան և աղիողորմ խնդրեցինք օգնություն, քանի որ վախենում էինք հարձակումից: Նա սկզբում զարմացավ և ասաց, որ այդ ամենը դատարկ բան է, որ ոչ ոք ձեզ ձեռք չի տա, որ ինքն արդեն առավոտվանից անցնում է փողոցներով, և ոչ ոք իրեն ձեռք չի տալիս: Վերջապես, մեր շատ թախանձանքներից հետո նա խոստացավ մեր խնդրանքը հաղորդել նահանգապետին: Մենք խնդրեցինք նաև տալ չորս կազակներ՝ վարչության դռները պաշտպանելու համար: Քաղաքագլուխը հեռացավ, և մենք այլևս նրան չտեսանք: Դրանից հետո մենք նրան մի քանի անգամ դիմեցինք հեռախոսով, բայց՝ զուր: Վերջապես հեռախոսավարուհին կենտրոնից ասաց ինձ. «Դուք, ինչ է, չե՞ք տեսնում, որ քաղաքագլուխը չի ուզում խոսել ձեզ հետ»: Որոշ ժամանակ անց փողոցում հայտնվեցին կազակներ. մենք լուսամուտներից նրանց խնդրեցինք օգնության գալ: Կազակները ներքևից պատասխանեցին. «Մեզ հրամայված չէ կրակել, մեզ թույլատրված է միայն հավաքել սպանվածներին»[1]:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 2:

«Իսլամիե» անունով Հյուրանոց մտած մարդասպանները ծառայողներից պահանջեցին ցույց տալ, թե որտեղ են ապրում հայերը: Մերժում ստանալով և չկարողանալով ձեռք գցել բանալիները՝ նրանք կոտրեցին դռները, խուժեցին սենյակները և սրի քաշեցին պատահած հայի: Խուզարկելով ամբողջ շենքը՝ նրանք որսում էին նկուղային հարկի մութ անկյուններում թաքնված դժբախտներին և տեղնուտեղը սրախողխող անում: Միայն մի քանիսին հաջողվեց թռչել պատուհաններից և ազատվել փախուստով[1]:

Նույն բախտին արժանացան փողոցներում խռնված՝ կոտորածից մազապուրծ և այդ Հյուրանոցում ապաստանած հայերը: Ականատեսները վկայում էին. «Մեր աչքի առջև թաթարները կոտորում էին բանից անտեղյակ հայերին, որոնք գնում էին իրենց սովորական աշխատավայրերը: Նրանցից մոտ 30 հոգի հասցրեց ապաստանել «Իսլամիե» Հյուրանոցում, բայց գազանացած մարդասպանները նրանց հետևից ներխուժեցին շենքը և գլխովին սրի քաշեցին: Ազատվեց միայն չորս հոգի՝ Հյուրանոցի թուրք տիրոջ ջանքերով»[2]:

Հայերին հանկարծակիի բերելով՝ թուրքերը կարողացան շատ արագ իրենց հսկողության տակ առնել Շամախինկա թաղը, որի բնակիչների 80-90 տոկոսը մուսուլմաններ էին, Արմյանսկայա և Վորոնցովսկայա փողոցների մեծ մասը, Պարապետից մինչև ծովափ ընկած հատվածը, Տելեֆոննայա փողոցը՝ Սև քաղաքի կողմից:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 3:
[2] Նույն տեղում, գ. 234, թ. 10:

Ջարդարարներից մեկը՝ նախկին պրիստավ Սալիմխանովը, հեռախոսով հայտնեց ոստիկանապետին, թե հայ և ռուս բանվորները միավորվել են և պատրաստվում են ձեռնարկել ակտիվ գործողություններ: Ահա նրանց խոսակցության բովանդակությունը, որը ժամանակին գրի է առել ռուս քաղաքացիներից մեկը.

«-Բարև՛, թանկագինս,- ասում է Սալիմխանովը՝ անունհայրանունով դիմելով ոստիկանապետին: - Իմ ձիավորներն ինձ լուր են բերել, որ Բեյբաթում հավաքվում են հայ և ռուս բանվորները և ուզում են քաղաք գնալ: Մենք պետք է միջոցներ ձեռք առնենք:

- Մի՛ հավատացեք, դատարկ բան է: Ես հեծյալ պարեկներ եմ ուղարկել Բեյբաթ: Անհանգիստ են, բայց վախենալու կարիք չկա:

- Չէ՛, հավատացեք, ինչ որ ասում եմ՝ ճիշտ է: Նրանք հավաքվել են այնտեղ՝ հովտում, մոտ 300-400 հոգի և արդեն շարժվում են դեպի քաղաք:

Ոստիկանապետը խստորեն ու չարությամբ ասաց.

- Է, թո՛ղ գան: Մեր զինվորների վաշտն ու կազակների հարյուրակն այնտեղ պատրաստ կանգնած են: Մենք նրանց բոլորին չանսատակ կանենք»[1]:

Արդեն փետրվարի 6-ի երեկոյան անջատվել էին շատ հայերի և ռուսների հեռախոսները: Ահա թե ինչ է ասել քաղաքի ռեալական ուսումնարանի դասատուն. «Փետրվարի 6-ին հեռախոսս ինչ-որ բան պատահեց: Որքան փորձեցի զանգահարել կենտրոնական կայան, ոչ մի կերպ չկարողա-

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 28:

ցա: Հետո իմացա, որ նման բան է պատահել շատերի, առանձնապես հայերի հեռախոսների հետ, որոնցով փորձում էին դիմել իշխանությանը»[1]:

Ջարդի հենց առաջին օրը պարզ դարձավ, որ իշխանության բոլոր մարմինները՝ քաղաքացիական թե զինվորական, գործում են որոշակի ծրագրով և նպատակամղվածությամբ: Գործողությունների բոլոր թելերը գտնվում էին նահանգապետի ձեռքում: Հայերի օգնության բոլոր խնդրանքներին նա նույն բանն էր կրկնում. «Ոչինչ անել չեմ կարող, զորք չկա»: Եվ դա այն դեպքում, երբ նախորդ ամիսների բանվորական ցույցերի ժամանակ քաղաքում եղած ուժերը բավական էին լինում մեկ-երկու ժամում ցրելու ցուցարարներին: Կոտորածի ժամանակ, սակայն, այդ ուժը «չքացել» էր:

Այդ քաոսի մեջ, բռնությունների ու լացի այդ տարտարոսում, եթե չհաշվենք առանձին անհատների, չկային համախմբումներ, որոնք գեթ կարեկցանքի ձեռք մեկնեին հրեչային դավադրության զոհերին, անհոգ հանդիսատեսի դերում էին, բացառությամբ ռուսների մի մասի:

Համատարած այդ անտարբերությունն էր պատճառը, որ հայերի կողմից թուրքերին ուղղված խաղաղության հորդորները, հաշտության կոչերն ու խրատները մնում էին արհամարհված ու ապարդյուն[2]: Մարդկային տրամաբանությունը, խիղճն ու բարոյականությունն անհարիր էին գազազած խուժանի հանդուգն ու անպատիժ արյունոտ խրախճանքին:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 28:

[2] Տե՛ս Հայկ Ասատրեան, Հայաստան արիական նախաղիրք Առաջավոր Ասիայում, Սոֆիա, 1942, էջ 66:

Թուրքերի տմարդի հարձակումը հանկարծակի էր բերել քաղաքի հայկական համայնքի ղեկավարությանը, նաև՝ Հ. Յ. դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեին:

Միքայել Վարանդյանը գրել է. «Աղետն այնքան անակնկալ էր, որ Հ. Յ. դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը նոյնպէս չչմել էր եւ կորցրել գլուխը: Ուժերը ցիր ու ցան էին, կռվող տարրերու մեծագոյն մասը կը գտնվեր շրջակա վայրերուն մէջ՝ Սեւ քաղաք, Բալախանի եւ այլն: Նրանց կենտրոնացումը խիստ դժվարին էր, քանի որ ոստիկանութիւնը կտրել էր ճանապարհները, արգելում էր հայերի հոսանքը շրջաններից դէպի քաղաք, կամ եթէ թույլատրում էր, ապա զինաթափ էր անում քաղաք եկողներին, մինչդէռ թուրք տարրը երթեւեկում էր ազատորէն եւ զինուած»[1]:

Իհարկե, անակնկալն այնքան զարհուրելի ու այնքան կորստաբեր չէր լինի, եթե հայերը նվազ հավատ տածեին թուրք դրացու բարեկամության հանդեպ:

Փետրվարի 6-ի երեկոյան դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն նահանգապետ Նակաշիձեին ուղարկեց հետևյալ սպառնագիրը.

«Պրն նահանգապետ.

Քաղաքում մի քանի ժամ չարունակ տեղի ունեցած արիւնալի դէպքերը մեզ ներշնչեցին մի կարծիք, որը մեզ յամար դառնում է յամոզմունք, որ թափուած ամբողջ արեան պատճառը Դուք էք եւ Ձեզ ենթակա ոստիկանութիւնը: Հարկավոր չհամարելով ապացոյցներ բերել Ձեր յանցագործ

[1] Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Թեհրան, 1981, էջ 45:

վարմունքի յամար, որը բազմաթիւ անմեղ մարդկանց կորստեան պատճառ եղաւ, հայ յեղ. դաշնակցութեան կենտրոնական կոմիտէն, նախքան իր վրա դրած սրբազան պարտականութեան կատարմանը ձեռնարկելը, այն է՝ պաշտպան յանդիսանալ անմեղ զոհերին, ավելորդ չի համարում յայտարարել Ձեզ, պրն. նահանգապէտ, որ եթէ Ձեր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով արյունահեղութիւնը չէք դադարեցնի, այդ դէպքում դուք պատասխանատու էք Ձեր և Ձեր մեղսակիցների արիւնով:

Հ. Յ. Դ. Բաքվի կենտրոնական կոմիտէ»[1]:

Հանցավորներին պատժելը վճռված խնդիր էր կազմակերպության համար: Թուրքերի կողմից կատարվող նախճիրի պահին էր, որ ծնունդ առավ հայերի դիմադրությունը: Փետրվարի 6-ին հանկարծակի եկած հայերը հաջորդ օրը՝ փետրվարի 7-ին, աստիճանաբար ուշքի էին գալիս: Հ. Յ. դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն որոշեց հակադարձել իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով:

Այդ ճակատագրական պահին անգնահատելի եղավ հին հայդուկ, դաշնակցության նշանավոր ռազմական գործիչ Նիկոլ Դումանի (Նիկոլ Տեր-Հովհաննիսյան) վճռորոշ դերը:

Դուման... տառապյալ ժողովրդի արիասիրտ ու ազնիվ զավակներից մեկն է, որի կյանքը մի դյուցազներգություն է՝ լի մրրկահույզ դրվագներով: Միշտ անվկանդ ու անչեջ հավատով էր լցված դեպի ազգային հեղափոխության հաղթանակը, հեղափոխություն, որ նրա համար դարձել էր նվիրական պաշտամունք:

[1] Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, Փարիզ, 1933, էջ 14:

Երբ ջարդն սկսվեց, Դումանը գտնվում էր Բալախանիի նավթահանքերի շրջանում, ուր նա աշխատում էր որպես Արշակ Ղուկասյանի նավթահանքերի կառավարիչ: Աբրահամ Գյուլխանդանյանը հեռախոսի մոտ է կանչում Դումանին և նրան հայտնում, որ թուրքերը քաղաքում սկսել են ջարդել հայերին, և որ քաղաքի իշխանությունները, որոնց ձեռքի տակ այդ ժամանակ 6000-ի հասնող ռուսական զորաբաժին կար, ոչ մի միջոց ձեռք չեն առնում արգելք հանդիսանալու արյունահեղությանը: Լուրն այնքան անսպասելի էր, որ Դումանը սկզբում կարծում է, թե Աբրահամը կատակ է անում և ուզում է իրեն մի կերպ քարշ տալ ժողովի:

Աբրահամի լուրջ պնդումներից հետո Դումանը չտապեց Բաքու հասնել հանքերը քաղաքի հետ կապող երկաթուղով, բայց պարզվեց, որ երկաթգիծը կտրված է թուրքերի կողմից: Ուստի նա լծում է ձիակառքը և, հետը վերցնելով մարտիկներից մեկին, թուրքական գյուղերի միջով խսկույն մեկնում է և, 20 կիլոմետր ճանապարհ կտրելով, փետրվարի 6-ի երեկոյան հասնում է քաղաք:

Տեղ հասնելուն պես Դումանը, առանց ժամանակ կորցնելու, հապշտապ ձեռնարկում է Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը՝ Իսահակ Մելիքյանի «Ռեմբրանդտ» նկարչատունը, որը գտնվում էր Տորգովայա և Մարինսկայա փողոցների անկյունում, դարձնելով կենտրոնատեղի: Այդ պահին նա իր տրամադրության տակ ընդամենը ուներ յոթ հոգուց բաղկացած զինված խումբ, բայց գիշերն իսկ կարողանում է կազմակերպել և ի մի բերել 60 կռվողների, որոնք պետք է առավոտյան պաշտպանեին հայկական թաղերը: Տղաների մեծ մասն առանց զենքի էր, մնացածների ձեռքին մի քանի ատրճանակներ էին՝ հիմնա-

կանում «Բորխարդ» և «Սմիտ-Վեսեն» մակնիշի:

Երկրորդ օր, փետրվարի 7 (20), երկուշաբթի:

Գիշերն անցավ համեմատաբար հանգիստ: Ոչ ոք չէր կարծում, թե դեպքերը կարող են վերակվել: Բայց գիշերային խավարի մեջ ընկղմված սարսափների քաղաքը քնած չէր, ջարդարարները անգործ նստած չէին: Քաղաքի մի քանի շրջաններում անտեսանելի ձեռքեր մուսուլմանների տներին նշան էին անում՝ «Յա ալլահ» («Աստծո հետ»), իսկ ռուսների տների վրա «Ուրուս» («ռուս») մակագրություններով: Դա նշանակում էր, որ առանց նշանների տները հայերինն են և ենթակա են ոչնչացման[1]:

Փետրվարի 7-ի առավոտյան Բաքուն կարծես սկսեց ապրել սովորական կյանքով: Մարդիկ շտապում էին աշխատանքի, բացվեցին խանութները, արհեստանոցներն ու կրպակները: Քաղաքը վերստացավ իր սովորական կերպարանքը:

Բայց առավոտյան ժամը 10-ից նորից վիճակը փոխվեց: Հայոց եկեղեցուն հարակից Պարապետ հրապարակից սկսվող և դեպի մուսուլմանական թաղ տանող հատվածում հանկարծ հայտնվեց հրացանը ձեռքին մի թուրք ձիավոր, որն սկսեց աջ ու ձախ կրակել և վարգով սլանալ դեպի մուսուլմանական թաղում գտնվող Ղուբի հրապարակը: Անմիջապես ամեն ինչ խառնվեց, ծայր առավ խուճապը:

Հրացանաձգությունն այս անգամ արդեն սկսվեց ոչ թե կենտրոնից, այլ քաղաքի այն մասերից, ուր գտնվում էին թուրքերի թաղերը:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 136, թթ. 40-41:

Սարսափ ու տագնապ. վայրկենապես փակվեցին խանութներն ու արհեստանոցները, ամայացան փողոցները: Ով կարողացավ՝ իրեն տուն գցեց, ով չկարողացավ՝ մնաց խանութում, գրասենյակում, մի խոսքով, ուր որ գտնվում էր այդ րոպեին. ընտանիքի անդամները՝ միմյանցից բաժանված, միմյանց կացությունից անտեղյակ:

Ահա թե ինչ վկայություն են տվել այդ օրը Բազարնայա փողոցում տեղի ունեցած դեպքերի ականատեսներ Ա. Փարսադանյանը, Բ. Քոչարյանը և Ս. Իսահակյանը. «Մենք տեսնում էինք, թե ինչպես են ջարդում փողոցի երկու կողմերում եղած խանութները և թալանի տալիս: Ոստիկանությունը, ինչպես միշտ, անտարբեր հանդիսատեսի դերում էր»[1]:

Արյունարբու գայլերի ոհմակները, ատրճանակներով ու դաշույններով զինված, վխտում էին փողոցի մի ծայրից մյուսը՝ ավելացնելով անմեղ զոհերի թիվը: Ամբողջ փողոցի վրա թափված էին դիակներ: Ոստիկաններն ու կազակները կա՛մ թուրքերի հետ մասնակցում էին կողոպուտներին, կա՛մ հավաքում ու սայլերի մեջ էին նետում դիակները: Կազակներից մեկը, տեսնելով կողոպտած ապրանքներով սայլ քաշող թուրքին, տնտղում է նրա բեռը, ապա, փաղաքշանքով ուսին խփելով, ասում է. «Կեցցե՛ս, ապրե՛ս դու, գնա՛». մի ուրիշ կազակ թուրքից վերցնում է ատրճանակը և չուռումուռ տալուց հետո ժպտալով վերադարձնում նրան՝ չմոռանալով նաև գովասանքներ շռայլել[2]:

Ահա փողոցում կրկին երևաց նահանգապետը՝ ոստիկանապետի ուղեկցությամբ և կազակներով շրջապատ-

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 234, թ. 10:
[2] Նույն տեղում, թ. 11:

ված: Իջնելով կառքից՝ նա և ոստիկանապետը ձեռքով բարևում էին մոտեցող մարդասպաններին, ապա զրուցում նրանց հետ: Այդ պահին նրանց շուրջը հավաքվեց թուրքերի մի մեծ բազմություն. բոլորն էլ բացեիբաց կրում էին հրացաններ ու դաշույններ: 10–15 րոպե անց նահանգապետը հեռացավ, նրա հետ միասին՝ բոլոր կազակներն ու զինվորները[1]:

Ջարդարարները նորից գործի անցան՝ հարձակվելով մարդկանց, տների, խանութների վրա[2]: Կեսօրից հետո նրանց հարձակումներն է՛լ ավելի սաստկացան: Հազարի հասնող թուրք ամբոխը Զեմբերեքենդից առաջանում է դեպի հայոց եկեղեցին՝ հայկական թաղեր խուժելու համար:

Այդ ժամանակ կենտրոնատեղի դարձած Մելիքյանի «Ռեմբրանդտ» լուսանկարչատանն էին գտնվում Դումանը և նրա յոթհոգանոց զինված խումբը, որի առավել նշանավոր դեմքերն էին դաշնակցության արի մարտիկներ Մարտիրոս Զարուխյանը, Մկրտիչ Աղամալյանը, Հմայակ Ջանփոլադյանը և Ախալցխացի Մկոն, իսկ բակում խմբված էին ինքնապաշտպանության ընդունակ երիտասարդները՝ պատրաստ հրամանի:

Եվ ահա յոթ անձնուրաց հայորդիների այդ խումբը Դումանի գլխավորությամբ առաջինը նետվեց Զեմբերեքենդից խուժող թուրք ամբոխին ընդառաջ՝ փրկելու համար ազգակիցների կյանքն ու պատիվը: Լուսանկարչատանը գտնվող Աբրահամ Գյուլխանդանյանը և Հ. Յ. Դ. Բաքվի կազմակերպության կենտրոնական դեմք Լևոն Թաղևոսյանը (Պապչա) փորձում են արգելք լինել այդ գերհանդուգն քայլին և Դումանին խնդրում են ընդառաջ չգնալ կատաղած ամբոխին, չվտանգել իր ու խմբի անդամների կյանքը, բայց ստանում են կտրուկ մերժում: Դումանը գիտեր անելիքը:

Իր փոքրիկ «Սմիտ–Վեսեն» ատրճանակով Դումանի խմբին միացած Վահան Մինախորյանը հետագայում այսպես է նկարագրել Նիկոլի կերպարը. նա «նույն խմորն էր, որից ստեղծվել էին Մադաթեանները, Լազարեանները, Լորիս Մելիքովները, տարբեր էին միայն ժամանակներն ու պայմանները: Հայ իրականության մէջ նրան վիճակված էր նույն բախտը՝ ինչ յարիւրավոր խմբապետերի: ... Նա ամէն գործի մէջ իր նախամտածված ծրագիրն ուներ, որ գործադրութեան էր դնում բոլոր այլ միջոցները սպառելուց յետո: Եթէ մի բան կարող էր այլ կերպ լինել, քան կարծում էր ինքը՝ փորձում էր: Այստեղից՝ նրա անվերապահ, բնական դեմոկրատիզմը, սուր ու լարված ուշադրութիւնը դէպի շրջապատը, մարդիկ, կարծիքները: Միաժամանակ նա չէր պատկանում այնպիսիների շարքին, որոնք ձգտում էն դեմոկրատիզմի միջոցով պատասխանատվութիւնը բաժանել: Ո՛չ: Վճռական պահին ինքն էր ճշտում ամէն բան և միայն ինքն էր պատասխանատուն: Բայց նրա վճռականութիւնն անվարան չէր: Մի ամբողջ օր նա տատանումների մէջ էր՝ առաջին գնդակն արձակելու հրահանգ տալուց առաջ: Ընդհարումներից խուսափելու բոլոր յոյսերը չէին մարել դէռ: Բայց երբ անխուսափելի դարձավ այդ, նա հետապնդեց տրված հրահանգի ամէնաղաժան գործադրութեանը»[1]:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 136, թ. 13:
[2] Նույն տեղում, գ. 234, թթ. 10–11:

[1] «Հայրենիք», № 7 /270, Հուլիս, 1948, էջ 22:

Եվ Դումանը նույն կերպ վարվեց այս անգամ ևս, այս վճռական րոպեին, երբ Թուրք ամբոխը հոխորտալով առաջ էր գալիս: Վ. Մինախորյանն ընթերցողներին է հանձնել պահի պատկերը.

«Հանկարծ լուսանկարչատնից դուրս եկավ ջղուտ, ոսկրոտ, բարձրահասակ Նիկոլը:

–Ո՞վ կա այստեղ ... Մուկուչ*, Մարտիրոս**, Համո***, Մկո****, դուրս ելէ՛ք և ուր որ Թուրք, Թաթար տեսնէք, խփեցէ՛ք, անխնա կոտորեցէ՛ք»[1]:

Կատարելով հրամանը՝ խումբը հավաքվեց: Խմբին միացան նաև ատրճանակներ ունեցող երիտասարդներ: Մարտիկները Մկրտիչ Աղամալյանի գլխավորությամբ հազիվ էին դուրս եկել փողոց, երբ դիմացի Թուրքական բարձրադիր չուկայից մի մեծ խումբ Թուրքեր կրակ բացեցին նրանց ուղղությամբ, ապա հարայհրոցով վազելով՝ բռնեցին Վորոնցովսկայա փողոցի վերնամասը: Սկսվեց կռիվը, որի ընթացքում Թուրքերը հասան հայաշատ շրջանի կենտրոն և բռնեցին Արմյանսկայա զուգահեռ փողոցի անկյունը, եկեղեցու մոտ: Անհնարին եղավ այդտեղ երկար դիմադրելը, քանի որ հակառակորդը զինված էր հրացաններով և հեռվից էր կարողանում կրակել ատրճանակներով զինված հայերի դիրքերի վրա: Պարզ էր, որ հայ մարտիկների համար կռիվը կարող էր արդյունավետ լինել միայն մոտ տարածության

* Մկրտիչ Աղամալյան:
** Մարտիրոս Զարուխյան:
*** Համայակ Ջանփոլադյան
**** Ախալցխացի Մկո:
[1] «Հայրենիք», № 7 (270/, հուլիս, 1948, էջ 18:

դեպքում: Նրանք ստիպված եղան նահանջելու դեպի Տատարակայա փողոցի վերջնամասը, իսկ Թուրքերը գրավեցին նրանց դիրքերը: Սկսվեց մի կատաղի կռիվ եկեղեցու Թիկունքի կարճ փողոցի անկյունից անկյուն: Հայ մարտիկների դիրքերի պաշտպանությունը գնալով Թուլանում էր:

Ճիշտ այդ պահին էր, որ հանկարծ տղաների մոտ հայտնվեց Նիկոլ Դումանը: Կրկին խոսքը տանք այդ կռվի մասնակից Վահան Մինախորյանին. «... Յանդարտ, բանիմաց, շրջայայաց Նիկոլը վայրկեանի մէջ պարզել էր իր անելիքը: Մուկուչին, Համոյին ձեռքով ցույց տալով Տատարակայա փողոցի մուտքը, նա հրամայեց.

– Երբ ձայն տամ, բռնեցէք այդ փողոցի անկիւնը. մնացածներդ յետ քաշվեցէք»[1]:

Նույն վայրկյանին Նիկոլը, ատրճանակը ձեռքին, պոկվեց տեղից և, վազելով առաջ, իր բարձր հասակով մեկ կանգնեց փողոցի մեջտեղում՝ հենց Թուրքերի դեմ դիմաց, և սկսեց կրակ տեղալ նրանց վրա:

Զդիմանալով անսպասելի հանդուգն արարքին՝ Թուրքերը խուճապահար դուրս ցատկեցին դիրքերից և փախան: «Նիկոլը հետապնդում էր, մենք ձագերի պես նրա հետևից վազում էինք»[2],– վերհիշել է Վ. Մինախորյանը: Նրան հետևեցին մարտիկները և սկսեցին հալածել Թշնամուն, որը, մի քանի դիակ Թողնելով, չքացավ աչքից:

Հայ մարտիկների մեկ–երկու ժամ տևած խիզախ գործողությունների չնորհիվ կեսօրին մոտ Թուրք խուժանը սանձ–

[1] «Հայրենիք», № 7 (270/, հուլիս, 1948, էջ 20:
[2] Նույն տեղում:

վեց: Քաղաքի կենտրոնը գրավված էր, և հայկական տարբեր թաղամասերի միջև կապը՝ վերականգնված:

Մի բուռ քաջերի անվեհեր դիմադրությունը, ապա և չեչտակի գրոհը չչմեցրել էին իրենց անգթությունների համար մինչ այդ բոլորովին անպատիժ մնացած ջարդարարներին: Մյուս կողմից՝ անմիջապես բարձրացավ հայերի դիմադրական ոգին: Նրանց հույս էր ներշնչել իրենց պաշտպանության դուրս եկած վրիժառուն: Նրանք արդեն մտածում էին, որ եթե իրենք կազմակերպվեն, ապա ամենուրեք կարող են փակել մարդասպանների ճանապարհը: Այդ հոգեփոխությունը սկիզբն էր այն ուժգին հակադարձության, որ հայերը տալու էին հետագա օրերին:

Տեղեկանալով Դումանի փոքրաթիվ խմբի գործողության մասին՝ քաղաքի տարբեր տեղերում առաջացան ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնց ղեկավարությունը ստանձնեց Հ. Յ. դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն: Ջոկատների մեջ մտան նաև այդ օրերին Բաքվում գտնվող արևմտահայ հայտնի հայդուկներ Մոկացի Գրիգորը և Առյուծ Ավագը, որոնք քաջաբար կռվեցին Բաքվի առաջին ընդհարումների օրերին, որից հետո անցան գավառներ:

Անդրադառնալով Բաքվի ընդհարումների օրերին Նիկոլ Դումանի կատարած գործի նշանակությանը՝ Ա. Գյուլխանդանյանը գրել է. «Կարելի է առանց վարանումի ասել, որ եթէ փետրվարի օրերին Դումանը չերեւար Բաքւի մէջ, Բաքւի ինքնապաշտպանութեան գործը կամ չէր յաջողվի, կամ կստանար պատահական բնոյթ, եւ, յավանօրեն, Բաքւի հայութիւնը սոսկալիորեն կտուժեր՝ առանց կարողանալու հակառակորդին տալ արժանի պատասխանը:

Շնորհիւ Դումանի սուր գիտակցութեան եւ վճռական կեցուածքի, մեր մարտիկները, որոնք մինչ այդ անվճռական դիմադրութեան մէջ էին, և ո՞վ գիտէ, թէ ինչպէս պիտի փրկէին իրենց կյանքը թաթար խուժանից, Դումանի մի հրամանը ստանալուն պէս դուրս եկան տատանողական հօգեկան վիճակից եւ բոլորուին կերպարանափոխուած՝ հերոսների պէս դիմադրել սկսեցին իրենցից տասնապատիկ ավելի ուժերին»[1]:

Բայց, ի տարբերություն հանդուգն հայ քաջերի, հայ բուրժուաքաղքենիական դասը շարունակում էր մնալ հոգեկան խաթար վիճակում՝ հույսը կապելով աստծո ողորմածությանը:

Արդեն փետրվարի 7-ի կեսօրին 300-ի չափ երիտասարդներ կռվի պատրաստ ներկայացել էին Նիկոլին: Նրանց մի մասը զինված էր տարբեր տեսակի, հիմնականում որսորդական հրացաններով, իսկ մնացածները եկել էին առանց հրազենի՝ զինված միայն դաշույններով: Նրանք հույս ունեին զենք ստանալ դաշնակցության կենտրոնից, բայց այնտեղ էլ զենք չգտնվեց: Բանից պարզվեց, որ Բաքվի հայությունը, փաստորեն, անզեն էր:

Հայերն անհոգաբար աննպատակահարմար էին համարել զենք ձեռք բերելու համար դրամ ծախսել:

Տեսնելով այդ տագնապալի վիճակը՝ հայերից ոմանք իրենց մոտ եղած հրացաններն ու ատրճանակները հրապարակ բերեցին և հանձնեցին կռվի պատրաստ երիտասարդներին: Դրան գումարվեց Բաքվի զինվորական կայազորում ծառայող հայ զինվորների կողմից մեծ դժվարությամբ պե-

[1] Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 62:

տական պահեստներից հանված և Նիկոլ Դումանի տնօրինությանը հանձնած սահմանափակ թվով զենքն ու զինամթերքը: Մելիքյանի լուսանկարչատան սենյակներից մեկը վերածվեց դաշնակցության զինանոցի: Բայց պահանջի համեմատ՝ բերածը չնչին էր, ուստի հայ մարտիկները հրահանգ ստացան երբեք նախահարձակ չլինել, խնայել ու կրկին խնայել փամփուշտները:

Ժամը 4-ի մոտերքը հայոց եկեղեցու դիմացի Պարապետի հրապարակ եկավ մի զինվորական վաշտ: Հայերը կարծեցին, թե իշխանությունները վերջապես զենքի են դիմում և ուզում են պաշտպանության տակ առնել իրենց: Բայց շուտով պարզվեց, որ վաշտը մտադիր չէ օգնության ձեռք մեկնելու: Ավելին, ինչպես հետո պարզվեց, նրա խնդիրն էր կաչկանդել հայ պաշտպանների գործողությունները:

Այդ տեսնելով՝ թուրքերը, որոնք հայ զինվորներից ջարդ կրելուց հետո վախենում էին դուրս գալ իրենց թաղամասերից, այժմ սիրտ առան և համարձակ դարձան: Զորքի ներկայությամբ նրանք սկսեցին ջարդել Ցիցիանովսկայա, Կոլյուբիակինսկայա և Բազարնայա փողոցների վրա գտնվող հայերին պատկանող մանուֆակտուրային և պարենի խանութները ու թալանի տվեցին դրանք: Մի քանի տասնյակ քայլ հեռու գտնվող ռուս զինվորները անտարբեր դիտում էին այդ ամենը: Ավելին, շուտով թալանող թուրքերին միացան ռուս կանայք և քաղաքապահ ոստիկաններ[1]: Որոշ տեղերում հարբելով պահեստներից և խանութներից թալանած խմիչքներով՝ զինվորները և ոստիկաններն իրենք էլ էին

[1] Տե՛ս Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 28:

մասնակցում կողոպուտին[1]: Քաղաքապահ ոստիկանները կողոպտում էին հայերի դիակները, հագնում սպանվածների ճտքակոշիկները:

Թալանը երկար էր շարունակվելու, եթե չհայտնվեին մի խումբ հայ մարտիկներ, որոնք հրացաններից ու ատրճանակներից կողոպտիչների վրա կրակ բացեցին. թուրքերից մի քանիսն ընկան, մյուսները փախուստի դիմեցին:

Ոստիկանությունն ու զորքերը, որ մինչ այդ անտարբեր դիտում էին թալանը, այժմ, երբ տեսան հայ պաշտպանների աճող դիմադրությունը, սկսեցին հրացանազարկի բռնել նրանց: Հայը մինչ այդ մոռացել էր, որ հայերի և թուրքերի միջև ընդհարումների ժամանակ ռուս զորքը հիմնականում բռնել է վերջիններիս կողմը: Լրիվ պարզվեց այն «սրտառուչ» համերաշխությունը, որ կար ռուս զորքի, ոստիկանության և թուրք խուժանի միջև: Այս կացությունը չափազանց վհատեցուցիչ պիտի լիներ, եթե վճռականությունն ու համարձակությունը պակասեին հայորդիներին:

Հայ զինյալները դիմեցին Բաքվի հայերի «պաշտոնական ներկայացուցիչ», Շամախու թեմի առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսին, որպեսզի նա հետախոսով կապվի նահանգապետ Նակաշիձեի հետ և պահանջի, որ իշխանությունները քաղաքը պաշտպանեն ոճրագործներից, իսկ եթե այդ բանն անել չեն կարող, ապա զորքն ու ոստիկանությունը դուրս բերեն Բաքվից, որպեսզի հայերն իրենք կազմակերպեն իրենց պաշտպանությունը:

Կամազուրկ և վախկոտ եպիսկոպոսը հրաժարվեց նույ-

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 2:

նիսկ մոտենալ հեռախոսին, բայց զենքի ճնշման տակ, այնուամենայնիվ, հեռախոսեց: Նահանգապետը հավաստիացրեց, որ ոստիկանապետ Դիմինսկին իր ջոկատներով շրջում է քաղաքում, և շուտով վերջ կտրվեն անկարգություններին: Ասաց նաև, որ ոստիկանապետը անպայման այցի կգա սրբազանին, և որ ինքը՝ ոստիկանապետը, պատրաստ է կատարելու եպիսկոպոսի «բոլոր կարգադրությունները»: Հայտնեց նաև, որ հեռագրել է Թիֆլիս, որպեսզի այնտեղից օգնական զորք հասցնեն Բաքու:

Նակաշիձեն ստորաբար խաբում էր: Քաղաքում բավարար թվով զորք կար, որը կարող էր անմիջապես ջարդերի առաջն առնել, բայց, ինչ խոսք, դա նրա ծրագրերի մեջ չէր մտնում:

Շուտով, իսկապես որ, ոստիկանապետը եկավ, կեղծ հարգանքով մոտեցավ սրբազանին, համբուրեց նրա աջը և այնպիսի տեսք ընդունեց, թե պատրաստ է ծառայելու նրան: Սրբազանը փորձեց ակնարկել, թե թուրքերը զինված են, բայց ոստիկանապետը չատ քաղաքավարի ընդհատեց նրան և սկսեց պատմել, թե ինքը ահա մի քանի ժամ է, ինչ շրջում է քաղաքում, եղել է բոլոր թաղամասերում, բայց ոչ մի տեղ չի հանդիպել գոնե մեկ զինված թուրքի, ընդհակառակը՝ միայն հայերն են զինված, ուստի ինքը կարգադրել է նրանց զինաթափ անել:

Երկուշաբթի ամբողջ օրը՝ փետրվարի 7-ին, կռիվը շարունակվեց անդադար: Հատկապես ուժեղ մարտ տեղի ունեցավ Վելիկոկնյաժևկայա փողոցում: Այդտեղ էր գտնվում Պետրոսյանի զինվաճառատունը, որ թուրքերը ձգտում էին գրավել, բայց դա նրանց չհաջողվեց: Երեկոյան կողմ փողոցը, ամբողջ երկայնքով մինչև ծովափ, անցավ հայերի հսկողության տակ: Գիշերվա ընթացքում վաճառատան ոչ մեծ թվով զենքերը և ռազմամթերքը փոխադրվեցին և դրվեցին ինքնապաշտպանության մարմնի տրամադրության տակ:

Այդ նույն օրվա երեկոյան Մալականսկի այգու դիմաց գտնվող Գյանջեցյանի տանը կազմակերպվեց զենք պատրաստելու և նորոգելու արհեստանոց, որի աշխատանքը ղեկավարում էր Գասպար Տեր-Մկրտչյանը: Ծառայած լինելով բանակում և հմուտ լինելով զինագործության մեջ՝ Գասպարն այդ օրերին անգնահատելի դեր խաղաց ինքնապաշտպանության գործում:

Առաջնային էր մնում թուրքական Շամախինկա թաղում գտնվող Սիմոն Սիմոնյանի բնակարանում պահեստավորված զենքի տեղափոխման խնդիրը, որի լուծմանն առաջինը ձեռնարկեց հենց ինքը՝ դաշնակցության զենքի պահեստապետը: Գիշերը վրա հասնելուն պես Ս. Սիմոնյանը, իր հետ վերցնելով Ախալցխացի Մկոյին, Պզտիկ Յապոնին և ռուսական բանակի մի հայ զինվորի, որը, դեպքերի առաջին խիստ ժամերին զորանոցից փախչելով, իրեն տրամադրել էր «ազգին», սուզվեց գիշերային մթության մեջ: Մելիքյանի լուսանկարչատանը գտնվող ինքնապաշտպանության ղեկավարները մեծ անհամբերությամբ սպասում էին Սիմոնյանի և նրա խմբի վերադարձին: Զէ՞ որ ձեռնարկն արտակարգ վտանգավոր էր. մինչ տեղ հասնելն անհրաժեշտ էր կենտրոնից աննկատ անցնել ահագին տարածություն, թափանցել զուտ թուրքերով բնակեցված թաղերը՝ ամեն վայրկյան պատրաստ ենթարկվելու բախտորոշ անակնկալների: Բարեբախտաբար ամեն ինչ բարեհաջող անցավ, և խումբը կեսգիշերին տեղ հասցրեց պահեստից հանած 9 հրացան, նույնքան տասնոցներ, բավական փամփուշտ:

Գիշերը Նիկոլայանակայա փողոցի մյուս ծայրում, որից այն կողմ թուրքական թաղերն էին, լավում էին հայերի օգնության աղաղակներ: Նրանք հետ էին մղել թուրքերի մի խոշոր խմբի հարձակումը, բայց երկրորդ հարձակման առաջն առնելու համար այլևս զինամթերք չունեին: Թուրք զինված ամբոխի դիրքերով անցնելով՝ լուսանկարչատուն էր հասել Շագիդանյան ազգանունով մի օրիորդ՝ այդ վտանգված շրջանի համար խնդրելու զենք, փամփուշտ և կովողներ: Նա տեղ էր հասել հենց այն պահին, երբ Ս. Սիմոնյանի խումբը նոր էր ժամանել: Իր հետ առնելով ինչ կարող էր՝ անվեհեր աղջիկը շտապ վերադառնում է դիրքերը՝ յուրայինների մոտ:

Կազմակերպված դիմադրական ուժի ստեղծումից բացի՝ Հ. Յ. Դ. Բաքվի կոմիտեն ձեռնարկեց արյունալի ընդհարումները դադարեցնելու նաև ուրիշ միջոցներ: Մասնավորապես որոշվեց բոլոր հանքերում ու գործարաններում շտապ հրավիրել թռուցիկ ժողովներ և բազմազգ կոլեկտիվներին հանգստության կոչել, ինչպես նաև մերկացնել իշխանությունների ստոր դերը քաղաքում ծայր առած ազգամիջյան կռվում: Դաշնակցականների այդ նախաձեռնությանն անմիջապես արձագանքեցին մյուս հեղափոխական կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունները՝ ՌՍԴԲԿ Բաքվի կոմիտեն, Էսէռների և Հնչակյանների ղեկավար մարմինները:

Երրորդ օր, փետրվարի 8 (21), երեքշաբթի:

Ընդհարումների երկրորդ, լույս երրորդ օրվա գիշերը հայերից ոչ ոք չքնեց. բոլորի նյարդերը ծայրաստիճան լարված էին:

Լուսաբացին թե՛ թուրքերը և թե՛ հայերը ոտքի վրա էին՝ պատրաստ կռվի:

Եթե ընդհարումների առաջին երկու օրերին իշխանությունները թուրքերին զինում էին գաղտնի, ապա փետրվարի 8-ից արդեն գործում էին բացեիբաց: Ոստիկանությունն ու նրա գործակալները մուսուլմաններին զենք ու փամփուշտ էին բաժանում ուղղակի փողոցներում:

Զինված մուսուլմանների թիվը գնալով արագորեն ավելանում էր: Հայերը միմյանց հարց էին տալիս. «Որտեղի՞ց է նրանց այդքան զենք»:

Մյուս կողմից՝ ոստիկանները, որոնք վաղ առավոտից շրջում էին փողոցներում, իսկ երեկոյան նրանց միանում էին կազակները, հանդիպելով հայերի և ռուսների, նրանց խուզարկում էին և եթե որևէ մեկի մոտ գտնում էին զենք, անմիջապես խլում էին: Ոստիկանությունը, կազակները և զինվորները խուզարկություններ սկսեցին նաև հայերի տներում:

Ի պատասխան ոստիկանության և զորքի հակահայ գործողությունների՝ Հ. Յ. դաշնակցության Բաքվի կոմիտեն իր զինյալներին իջեցրեց կարգադրություն՝ զինաթափության ամենափոքր իսկ փորձի դեպքում դիմադրել: Զենքը իշխանություններին հանձնելը համարվեց ծանր հանցագործություն, որի հետևանքը խիստ պատիժը պիտի լիներ: Կարգադրությունը բարերար ազդեցություն ունեցավ: «Մեր մարտիկները,- գրել է Ա. Գյուլխանդանեանը,- որ մինչ այդ չգիտէին, թէ ինչպէս վարվեն խուզարկութեան պարագային, այժմ ազատ էին զգում եւ, իրոք, դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս թէ՛ ոստիկաններին եւ թէ՛ զորքին, երբ այդպիսի անակնկալի էին յանդիպում: Բայց դրա հետ միասին մեր մարտիկներին հրահանգվեցաւ, որ նրանք ամէն կէրպ խուսափէն միջադէպերից եւ բախումներից ռուս զինուորների

կամ ոստիկանների հետ: Բարեբախտաբար մեր ընկերների մի քանի անգամ ցույց տուած դիմադրութիւնից հետո զորքը կամ ոստիկանները այնքան էլ հեշտութեամբ չէին համարձակվում խուզարկել մերոնց»[1]:

Միաժամանակ հայտնի դարձավ, որ նահանգապետը ոստիկանութեանը խիստ հրաման է իջեցրել՝ կոնկրետ իրադրութեունից ելնելով, հարկ եղած դեպքում կրակ բացել հայ բնակիչների դեմ, եթե նրանք փորձեն նախահարձակ լինել թուրքական թաղերի վրա: Եվ դա այն դեպքում, երբ ոստիկանութեունը ոչ միայն թուրքերին չէր արգելում սպանել ու թալանել, այլև նույնիսկ չէր փորձում գոնե մտրակներով ցրել հակահայկական հրոսակախմբերը, չէր ձերբակալում մարդասպաններին, չէր խլում կողոպտված ունեցվածքը: Ավելին, կազակների կողմից մուսուլմաններից խլված բերդանկաները վերադարձվեցին: Կազակները և ոստիկանները հանգիստ քայլում էին կամ ձիերով շրջում արյունոտված փողոցներով՝ գազանացած կողոպտիչների ու մարդասպանների խմբերի մեջ՝ լկտիաբար հրաժարվելով օգնել իրենցից փրկութեուն աղերսող զոհերին, արգելում էին հանգցնել հրդեհները և փրկել կրակների մեջ մեռնողներին[2]: Ավելին, հաճախ իրենք էին խրախուսում սպանութեունները: Երբ ռուս քաղաքացիները զինվորներին, սպաներին և քաղաքապահ ոստիկաններին հանդիմանում էին, թե ինչու չեն միջամտում դեպքերին, սրանք անկեղծորեն պատասխանում

[1] Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 40:

[2] Տե՛ս Революция и Р. К. П. (б) в материалах и документах. (Хрестоматия), том третий, 1905 год, М.-Л., 1926, էջ 432:

էին, որ իրենց միջամտելու հրաման չի տրված:

Դեռ այն ժամանակ բոլորի համար պարզ էր, որ մեկերկու վաչտ բավական կլիներ, որ հենց ամենասկզբից կանխվեր ջարդը: Զենքը գործի դնելու զինվորների ամենաչնչին փորձի դեպքում իսկ վայրագութեուն անող մուսուլմանները փախուստի էին դիմում: Մի տեղ հաջողվեց համոզել զինվորներին ցրել ամբոխը: Թուրքերը, սպանելով մի քանի հայերի, ծանակում էին դիակները: Ոչ հեռու կանգնած մոտ 20 զինվորներ մռայլորեն ու անտարբեր նայում էին այդ սարսափազդու տեսարանին: Բաքվեցի ռուսներից մեկը մոտ է վազում նրանց և վրդովված հանդիմանում.

– Ի՞նչ եք նայում, ինչպե՞ս չեք ամաչում, որ օրը ցերեկով թույլ եք տալիս մարդկանց սպանել:

– Մենք ի՞նչ կարող ենք անել: Մեզ հրամայված չէ միջամտել, – չփոթված ասացին զինվորները:

– Ամաչե՛ք, եղբայրնե՛ր: Եթե ձեր պետերը գազաններ են, գոնե դուք մարդ եղեք: Դե գոնե օդ կրակեք: Շո՛ւտ:

Զինվորները չփոթված իրար նայեցին:

– Կպատժեն ախր, – երկյուղած ասացին նրանք:

– Ոչինչ չի լինի, եղբայրնե՛ր: Երաշխավորում եմ դրա համար:

Զինվորները երկու համազարկ տվեցին օդ: Բոլորը վայրկենապես չքացան: Բայց հետո զինվորները վախվորած ասացին, որ հիմա իրենց, գտնելով դատարկ պարկուճները, դատի կտան[1]:

Զինվորները կոպտորեն հրաժարվում էին ուղեկցել հա-

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 4:

յերին, իսկ երբեմն՝ նաև ռուսներին, որոնք ցանկանում էին դուրս գալ շրջապատված տներից ու թաղամասերից: Նրանք հայտարարում էին, որ իրենց արգելված է հայերին ուղեկցել:

Խատիսովի՝ Բիբի-Հեյբաթում գտնվող գործարանի մի բանվոր պատմում էր, թե ինչպես կազակները, իբր ուղեկցելով հայերին, նրանց բերել են մարդասպան հրոսակախմբերի մոտ և լքել. վերջիններս անմիջապես հոշոտել էին դժբախտներին[1]:

Ա. Գյուլխանդանյանը գրում է, որ թուրքերի հանդգնությունը հասել էր այնտեղ, որ ոստիկանների և շատ անգամ զորքի ու կազակների ներկայությամբ նրանք անվրդով քարյուղ էին լցնում հայերի տների՝ փողոցի կողմի դռների ու պատուհանների վրա, կրակի տալիս և հանգիստ դիտում, թե ինչպես են սկսում այրվել տները: Եթե տների մեջ պատսպարվածները քաջություն էին ունենում դիմադրելով փրկվել կրակից, թուրքերը հրացանի համազարկերով նրանց ստիպում էին հեռանալ պատուհաններից: Նրանք կրակում էին այնքան ժամանակ, մինչև որ ներսից դիմադրությունը դադարում էր, և տունը այրվում էր ամբողջապես: Տների մեջ այրվողների խելահեղ կանչերը, մեռնողների վերջին հեծկլտանքը բնավ չէին ազդում կազակների և մանավանդ շրջապատող թուրք խուժանի վրա, որոնք զվարճությամբ և զզվելի ու անամոթ սրախոսություններով էին արձագանքում մեռնողների կանչերին[2]:

Բաքվում ամենքը սովոր էին կարծելու, թե հարստությունը ամենազոր է, ամենակարող, դրանով կարելի է ապրել ոչ միայն հանգիստ, այլև ապահով: Բայց արհավիրքը չէր խնայում նաև հարուստներին:

Երեքչաբթի կեսօրին թուրքերը հրդեհեցին հայ մեծահարուստ Ասլանովի մեծ ու չքեղ ապարանքը: Բնակիչներին նախօրոք հաջողվել էր դուրս պրծնել տնից, որը խուժանի կողմից թալանի ենթարկվելուց հետո մատնվեց կրակի: Տեսարանը սահմռկեցուցիչ էր. անհաշիվ թուրքեր դառնում էին դես ու դեն, ցատկոտում հրդեհի շուրջը, մուչտակների մեջ պարուրված՝ քաշքշում կապոցներ, զանազան իրեր: Աղմուկը խառնվել էր հրդեհի ճարճատումներին:

Նույն օրը հրդեհվեց Յերկովնայա փողոցի № 93 տունը, որը մեծահարուստ Բաբաջանովին էր պատկանում: Տունը նախապես չրջապատվեց, սկսվեց կատաղի գնդակոծություն: Տան մեջ պաշարվածները երրորդ հարկի պատուհաններից նույնպես կրակում էին, բայց նրանց գնդակները վնաս չէին պատճառում թուրքերին, քանի որ չէին կարողանում գլուխները բարձրացնել և նշան բռնել: Ի վերջո թուրքերը կրակի մատնեցին տունը՝ բնակիչներով հանդերձ[1]:

Ահա թե ինչ է պատմում այդ տան հրդեհի մասին ականատեսը. «Երեկոյան ժամը 9-ին, երբ ամեն ինչ այրված էր բացի ներքնահարկից, թուրքերը ներս են մտնում և արկղերի մեջ գտնում 9 թաքնված հայ: Ես չեմ կարող նկարագրել այն սարսափը, որ երևում էր այդ դժբախտների դեմքին: Նրանց մեկ-մեկ դուրս էին բերում և ամենքի աչքի առաջ կոտորում... Երբ գնդակով ծակեցին նրանցից մեկի գլուխը, արյան

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 128, թ. 9:

[2] Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 41:

[1] «Մշակ», № 25, 17 փետրվարի 1905 թ.:

զորեղ չիթը ողողեց գետինը: Երևաց մութ մարդկային պատկեր, որը, բարձրացնելով վերարկուի փեշերը և նրանով ծածկելով գլուխը, գալիս էր այրվող տան բակից: Պառավ մայրը տեսնելով նրան՝ ճչաց ու ընկավ: Նա ճանաչեց, որ մոտեցողը որդին է: Այս դժբախտը չէր կարողացել մնալ այրվող տան գաղտնի անկյունում և ողջ-ողջ չայրվելու համար վճռել էր դուրս գալ՝ հույս դնելով պաշարողների գթասրտության վրա... Բայց ամբոխը, ուրախանալով, որ մի նոր զոհ է գտել, վրա պրծավ և մի ակնթարթում կտոր-կտոր արեց նրան: Դժբախտ մայրը, որի վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում, ընկավ ծխացող գերանների մոտ և ուշաթափվեց: Կրակը դանդաղ մոտեցավ նրան, և հագուստը սկսեց այրվել: Ուշքի չգալով՝ նա այրվեց գազազած ամբոխի աչքի առաջ»[1]:

Միայն ուշ երեկոյան մարտիկները լուր ստացան, որ այրվում է Բաբաջանովի տունը: Եվ երբ տեղ հասան, արդեն ամեն ինչ վերջացած էր: Նրանք ականատես եղան, թե ինչպես թուրք ամբոխը չրջապատել էր մխացող տունը և հրճվում էր իր «սխրագործության» վրա:

Հրդեհի բոցերում էին նաև հարևան տները՝ չրջապատված գազազած խուժանով, որը պատրաստ սպասում էր հոչոտելու կրակներից դուրս պրծնող դժբախտներին: Բազմաթիվ ընտանիքներ, հավաքված մի տան կտուրի վրա, ըստ ամենայնի սպասում էին սոսկալի վախճանի:

Հայ մարտիկները արագորեն դիմեցին դեպի վառվող տները և մոսինի հարվածներով տապալեցին մի քանի թուրքի: Տեսնելով այդ՝ ամբոխը սարսափահար փախուստի դիմեց: Ապա մարտիկները նետվեցին վառվող տների մեջ և, փրկելով չուրջ 100 մարդու, նրանց առաջնորդեցին հայոց եկեղեցու կողմերը[1]:

Ավելի սոսկալի էր մեծահարուստ Ալեքսանդր Ադամովի տան հրդեհը, որի բոցերից կրակի էին մատնվել նաև հարևան քարաչեն տները[2]:

Երբ կատաղի թուրք խուժանը չրջապատեց Ադամովի տունը, սա իր երկու պատանի որդիների հետ հրացաններով դիմադրություն էր ցույց տալիս, կրակում պատուհաններից ու փողոցին նայող պատչգամբից: Այդ նույն պահին Ադամովի կինը հեռախոսով օգնություն էր խնդրում իշխանությունների ներկայացուցիչներից, ազգականներից ու ծանոթներից, սակայն բոլոր աղիողորմ կանչերը անօգուտ էին. ոչ ոք օգնության ձեռք չմեկնեց: Տունը այրվեց՝ Ադամովի ամբողջ ընտանիքով, ծառաներով, այնտեղ ապաստանած հայ հարևաններով հանդերձ[3]: Ադամովների ամբողջ ընտանիքից ազատվել էր միայն մի պատանի՝ Արամայիսը, որն այդ օրը պատահաբար գտնվում էր ազգականի տանը:

Կեսօրի կողմ մահացու վտանգ կախվեց Մալականկայա փողոցի վերջնամասում գտնվող այն տան վրա, որտեղ ապրում էր Բեկզադյանների հայտնի ընտանիքը: Թուրքերի մի հսկա զինված բազմություն արդեն մոտենում էր տանը: Ներսում բազմանդամ ընտանիքի անդամներից այդ պահին

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 34:

[1] «Դրոշակ», № 4 (157), ապրիլ, 1905, էջ 60:

[2] Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237ᵉ, վավ. 57, թ. 4:

[3] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 175, թ. 5:

Հովսեփ Բեկզադյանն էր, նրա քույրերը՝ Մարիամը և Ելենան: Ուր որ է՝ պատահելու էր այն, ինչ արդեն կատարվել էր հայկական այլ տների հետ: Բարեբախտաբար բանը չհասավ ողբերգության. մոտերքում գտնվող հայ երիտասարդների մի խումբ, տեսնելով առաջացող Թուրքերին, ընդառաջ գնաց և, հրացանազարկեր տալով, փախուստի մատնեց նրանց:

Հայերի տները հրդեհվում էին, բայց չէին երևում ո՛չ հրշեջներ և ո՛չ էլ զինվորներ ու կազակներ, և եթե երևում էին, ապա՝ «ուշացած»:

Եզրակացությունը մեկն էր՝ բողոքները զուր են, հայ բնակչությունն իր փրկության հույսը պետք է դնի միայն ու միայն իր վրա:

Փետրվարի 8-ի առավոտից հայ մարտիկները քաղաքի զանազան մասերում նախաձեռնությունը վերցրին իրենց ձեռքը: Եթե ընդհարումների առաջին երկու օրերին հայերի դիմադրական ուժն արդեն իրեն ցույց էր տվել, ապա երրորդ օրվա սկզբից թելադրողը հայերն էին, նրանք էին նախահարձակը: Հայկական կենտրոններ թափանցելու Թուրքերի բոլոր փորձերը ձախողվեցին:

Կեսօրից հետո Թուրքերի դիմադրությունը քաղաքի մեծ մասում կոտրվել էր, հայ մարտիկները շարունակում էին անընդհատ ընդլայնել իրենց գործողությունների շրջանակը: Դաշնակցականների ջոկատը, բաղկացած ատրճանակներով և մի տասնյակ բերդանկաներով զինված 40 երիտասարդներից, ջարդարարներից արագորեն մաքրեց քաղաքի ամբողջ ստորին մասը և մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած զինված մուսուլմանների ամբոխը Մալականակի այգուց քշեց մինչև գրեթե քաղաքի ծայրը, այսինքն՝ ողջ քաղաքի միջով:

Հարյուրավոր հայեր իրենց փրկությամբ պարտական էին այդ ջոկատի անձնուրաց կռվին: Նիկոլաևսկայա փողոցում սպանություններ և թալան կատարող խմբերին հայ մարտիկների մի այլ ջոկատ քշեց մինչև Ղուբայի հրապարակ, որից այն կողմ Թուրքական հոծ շրջաններն էին:

Թուրքերի պարագլուխները, որոնք նախորդ երկու օրերին հայերի՝ խաղաղության բոլոր առաջարկները մերժում էին, տեսնելով, որ տանուլ են տալիս, երեկոյան շտապ գնացին նահանգապետի մոտ և նրան խնդրեցին հանդիպում կազմակերպել հայերի ղեկավարների հետ՝ «բարընչիգ» (հաշտություն) կայացնելու համար:

Թուրքերի անհաջողություններն ու նրանց լիակատար պարտության հեռանկարը խիստ անհանգստացրին իշխանություններին, ուստի դրությունը փրկելու շտապ միջոցների դիմեցին:

Նահանգապետ Նակաշիձեն իջավ Անանիա եպիսկոպոսի մոտ և նրան առաջարկեց հաշտության հորդորներով դիմել հայերին: Նա ասում էր՝ Թուրքերը երդվել են զազիի մոտ, որ կդադարեցնեն կռիվը, եթե հայերը ևս նույնն անեն: Նահանգապետը միաժամանակ դիմում է ուրիշ նշանավոր հայերի՝ նրանց հրավիրելով հաշտության:

Բոլորը լավ էին հասկանում, որ այդ հանկարծակի փոփոխության պատճառը դաշնակցության Բաքվի կազմակերպության գործողություններն են: Անանիա եպիսկոպոսը դիմեց Հ. Յ.Դ. կոմիտեին՝ խնդրելով նախահարձակ չլինել և ամեն ինչ անել կռիվը մարելու համար: Կոմիտեն անմիջապես պատասխան նամակ ուղարկեց եպիսկոպոսին, ուր ասված էր, թե նախահարձակը հայերը չեն եղել, որ նրանք ամբողջ երկու օր միայն պաշտպանվել են, և որ՝ եթե Թուրքերը

ցած դնեն զենքերը, ապա նույնը կանեն նաև հայերը: Միաժամանակ ասվում էր, որ եթե Թուրքերը չարունակեն հարձակումները, ապա ավելի ուժգին հակահարված կստանան:

Թուրքերը, սակայն, դրժեցին իրենց խոստումը՝ Բազարնայա փողոցի վրա ավերելով ու թալանելով խանութները: Նրանք մրջյունների պես ներս էին խուժում, հափշտակում, տանում ու տեղավորում ապրանքը և նորից հետ վազում՝ թալանի: Կողոպտիչները կարծես մրցում էին իրար հետ, միմյանցից խլում ապրանքը, շատ հաճախ իրար գլուխ ջարդում:

Հայ մարտիկներն անմիջապես դուրս նետվեցին իրենց դիրքերից և քշեցին խուժանին: Զորքը, որ մինչ այդ լուռ հանդիսատեսի դերում էր, այժմ կրակ բացեց, բայց ... հայ մարտիկների վրա, որոնք կարողացան խույս տալ և անհետանալ:

Կռիվների բովում ամեն ժամ ծնվում էին նորանոր խոնարհ հերոսներ, որոնցից շատերը լուռ ու անխոս կատարում էին հիացմունքի արժանի գործեր:

Երեկոյան հաջողվեց թաքստոցից դուրս հանել դաշնակցության պահեստում դեռևս մնացած բոլոր հրացանները: Զինապահեստը, ինչպես ասվեց, գտնվում էր Թուրքական թաղում, բավական հեռու: Անհուն նվիրվածություն ու մահաբեր համարձակություն էր պետք այնտեղից զենքերը բերելու համար: Այդ վտանգավոր ձեռնարկի մասնակիցներից մեկի մասին ականատեսը պատմում է հետևյալը.

«Այդ նեղ ժամին մեր առջև հայտնվեց մի հայ զինվոր, մի խեղճ ու կրակ մարդ, որ իր մտքերը հազիվ էր կարողանում արտահայտել: Փորձի համար առաջարկեցինք նրան գնալ մեր պահեստը և բերել մեկ հրացան: Գնաց և հաջողությամբ

բերեց մեկը: Նորից գնաց և բերեց էլի մի քանիսը: Ոգևորված՝ մեր բուռն երախտագիտությունն էինք հայտնում նրան, բայց նա կարծես չէր լսում և առանց մի խոսք արտասանելու հեռացավ ...: Մի անգամ ես ինձ վիճակվեց տեսնել պարտքի այդ անխոս զինվորին. մի խեղճ հայ մարդ նրան պատմում էր, որ կրակը լափում է իր տունը, և եթե շուտ օգնություն չհասնի, ապա երեխաները, որոնք բարձրացել են կտուրը, պիտի այրվեն: Զինվորի աչքերը լցվեցին արտասուքով, և նա գնաց այդ մարդու հետ: Երեխաները փրկվեցին: Զգիտեմ, էլ ի՞նչ եղավ, ո՞ւր գնաց զինվորը...»[1]:

Բերված հրացանները հանձնվեցին վստահելի կռվողների: Էրմենիքենդից (Հայոց գյուղ) այդ հրացաններով զինված հայ երիտասարդների մի խումբ Մկրտիչ Մելիք-Աղամալյանի գլխավորությամբ ուղղվեց դեպի Ղուբի Մեյդան՝ Բաքվի թուրքական միջնաբերդը, և կատաղի հարված հասցրեց ջարդարարներին:

Հայ երիտասարդների հարձակումը շարունակվում էր: Գիշերվա մոտավորապես ժամը 12-ին մարտական խմբերը մտան թուրքական մյուս թաղերը՝ փրկելու այնտեղի հայերի կյանքը: Այդ պահին հայի փրկությունը միայն հայից պիտի գար:

«Հրացանային կեսգիշերային այդ համազարկերը, – գրել է Ա. Գյուլխանդանյանը,– մեր ընկերների խրոխտ, հաղթական բացականչությունները՝ «Հայե՛ր, գալիս ենք Ձեզ ազատելու, մի՛ հուսահատվեք», տարածվում էին հայոց փողոցից շատ հեռուները՝ հույս և կենդանություն ներշնչելով երեք օր

[1] «Դրօշակ», № 4 (157), ապրիլ, 1905, էջ 59:

սոսկումի ժամեր անցկացրած հազարավոր հայերին»[1]:

Այնպես որ, փետրվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը քաղաքի 4/5 մասը մաքրված էր զինված խուժանից, համարյա բոլոր կարևոր դիրքերն անցել էին հայերի ձեռքը, վերջ էին դրել Թալանն ու ջարդերը: Այդ նույն գիշերը զանազան դիրքեր փոխադրվեց զգալի քանակի ռազմամթերք, ջոկատները համալրվեցին նոր մարտիկներով:

Բայց թուրքական հարձակումները դեռ շարունակվում էին Նիկոլաևակայա փողոցի վերնամասերում և դրանց հարակից Շամախինկա թաղում ու Բերդաքաղաքում: Տեսնելով, որ հայկական կենտրոններ թափանցելու բոլոր փորձերը ձախողվում են, թուրքերը շարունակում էին բարբարոսություններն իրենց թաղերում ապրող հայերի նկատմամբ:

Քաղաքացիներից մեկը հետագայում իր վկայության մեջ գրել է, թե ինքն այդ գիշեր մի սպայից լսել է Թալանով զբաղված թուրքերին ուղղված հետևյալ խոսքերը. «Պարոնե՛ր, մենք ձեզ ընդամենը երեք օր ենք տվել չփանալու և չարաճճիություններ անելու համար: Հերիք է արդեն»[2]:

Չորրորդ օր, փետրվարի 9 (22), չորեքշաբթի:

Արդեն չորեքշաբթի առավոտյան բոլորին պարզ էր, որ հայերը ոչ միայն խիզախաբար պաշտպանվում են, այլև ուժգին հակահարվածներ են հասցնում, ջարդում ու փախուստի մատնում մարդասպաններին:

Փետրվարի 9-ի ամենամեծ ողբերգությունը ծավալվել էր Շամախինկայի Ղուբա հրապարակի շրջանում: Այստեղ էր գտնվում հարուստ հայ վաճառական Բալաբեկ Լալաևի բազմահարկ հսկա ապարանքը՝ բազմաթիվ խանութներով: Հրապարակի վրա իշխող այդ հոյակապ տունը վաղուց էր շարժում թուրք միլիոնատերերի նախանձը՝ չխոսելով արդեն փողոցի թալանչիների մասին:

Դեռ խժդժությունների երկրորդ օրը՝ փետրվարի 7-ին, թուրքերը հրացանային կրակի տակ էին առել Լալաևի տունը, որ շարունակվեց նաև փետրվարի 8-ին: Այդ երկու օրերին՝ ամբողջ 15 ժամ, Լալաևը հեռախոսով անդադար խոսում էր քաղաքի մի այլ շրջանում ապրող իր ազգական Կարապետ Լալաևի, ուրիշ հարազատների, ծանոթների, երկրորդ թաղի ոստիկանապետի, նաև նահանգապետի հետ և օգնություն աղերսում: Բայց ոչ ոք օգնության չեկավ, իսկ ճիվաղ նահանգապետը պատասխանեց, թե տան մեջ շրջապակվածները ուղղակի չափազանցնում են դրությունը: Երբ փետրվարի 8-ի երեկոյան կտրեցին Լալաևի տան հեռախոսագիծը, փրկության աղաղակները մնացին օդից կախված[1]:

Վերջապես փետրվարի 9-ի առավոտյան՝ ժամը 10-ի կողմերը, Լալաևի տան մոտերքում հայտնվեց ինքը՝ նահանգապետը: Տան ներսում փակված դժբախտների հոգում մի պահ փրկության հույս առկայծեց: Բայց իզուր: Նահանգապետը սկսեց մեղադրել Լալաևին՝ ասելով, թե նա, իբր, տնից կրակում է անմեղ ու անզեն թուրքերի վրա, որոնք իրեն տեղեկացրել են, թե տան նկուղում ցեմենտի 10 տակառների մեջ պահվում են փամփուշտներ և ռումբեր: Լալաևը նահանգապետին պատասխանեց, որ իր տանը ոչ մեկը զենք

[1] Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 43:

[2] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 137, թ. 43:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 137, թթ. 5,6:

չունի, և դրանում համոզվելու համար լավ կլիներ խուզարկում կատարել: Բայց դա նահանգապետի հաշիվների մեջ չէր մտնում, ուստի նա թողեց ու հեռացավ: Թուրք խուլիգանների սանձարձակ ամբոխը, գոտեպնդված նահանգապետի այդ վարմունքից, վճռական գործողությունների անցավ: Մարդասպանները գրոհեցին տուն և ներխուժելով կոտորեցին այնտեղ պատսպարված սարսափահար բոլոր հայերին, այդ թվում Լալաևի եղբորը՝ ընտանիքով հանդերձ: Իսկ տանտիրոջն ու նրա տիկնոջը քարշ տալով փողոց՝ գնդակահարեցին[1]:

Ռուս Օրեստ Սյոմինն այսպես է նկարագրել այդ եղեռնագործությունը. «Լալաևը գնում էր առջևից: Հանկարծ որոտացին գնդակները: Նա վիրավորված վայր ընկավ, բայց շարունակում էր սողալ չորեքթաթ: Կինը վազեց դեպի ամուսինը և իր մարմնով ուզում էր նրան պաշտպանել ոճրագործների գնդակներից: Քանից ավելի գնդակներ տեղացին կնոջ մեջքին: Երկու ձեռքերը շարժելով օդի մեջ՝ կինը վայր ընկավ երեսի վրա»[2]:

Լալաև ամուսիններին սպանելուց հետո թաթարները նրանց դիակները չպրտեցին շքամուտքից ներս, ապա հրդեհեցին տունը:

«Երբ այրվող տանը մոտեցան մոտ 30 կազակներ, նկուղային հարկից դուրս ցատկեց մի հայ, չորերից դատելով՝ գյուղացի և նետվեց դեպի կազակները՝ հույս ունենալով, որ նրանք կպաշտպանեն իրեն, բայց կազակներից մեկը մի

[1] Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 57, թթ. 5, 6:

[2] "Новое обозрение", 10 февраля 1905 г.

մուրճաձև երկաթի հարվածով նրան գետին տապալեց: Սարսափից խենթացած դժբախտ գյուղացին նետվեց փողոցի հանդիպակաց կողմը, դեպի Զուևի տան մուտքը, որի մոտ կանգնած էին մի քանի զինվորներ՝ Սալյանի գնդի սպա, փոխկապիտան Նևրոցկու գլխավորությամբ: Զինվորները սվինները դեմ տվեցին գյուղացուն: Այնուամենայնիվ նա խցկվեց մուտքից ներս, բայց շուտով դռները բացվեցին, և զինվորները, նրա վզակոթին հասցնելով, դուրս նետեցին: Գյուղացու վրա տեղացին կրակոցներ: Նա նորից վազելով մտավ մուտք, բայց դարձյալ դուրս հրեցին: Արդեն դաշունահար՝ նա երրորդ անգամ նետվեց դեպի դուռը, բայց այդ պահին թուրք ամբոխը հափշտակեց նրան և տառացիորեն հոշոտեց՝ երկու քաղաքապահ ոստիկանների խրախուսիչ գոչյունների ներքո.

– Խփի՛ր էդ հայ չանը»[1]:

Լալաևի տան հրդեհի ժամերին կրակի մատնվեց նաև նույն հրապարակում գտնվող հայտնի վաճառական Թաթոսյանի տունը՝ ընտանիքով հանդերձ: Ականատեսը պատմում էր, թե ինչպես քաղաքապահ ոստիկանը դույլերով մազութ էր մոտեցնում թուրքերին՝ շենքը հրդեհելու համար[2]:

Տարաբախտ Լալաևների և Թաթոսյանների տների հետ կապված ողբերգությունը Բաքվում 1905 թ. փետրվարին տեղի ունեցած չորսօրյա արյունալի ջարդերի վերջին արարն էր:

Մուսուլման խաղաղ բնակչության մեծ մասը ջարդերին վերաբերվեց նույնպիսի սարսափով, ինչպես և քրիստոնյաները:

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 30:

[2] Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 57, թ. 4:

Զորսօրյա ընդհարումները մնացել էին հետևում, և հիմա կռվող կողմերից յուրաքանչյուրը հաշվում էր իր մարդկային կորուստները, իսկ բոլորը միասին ի մի էին բերում քաղաքին հասցրած հսկայական նյութական վնասը:

Պատմական աղբյուրներում երկու կողմերի կորուստների մասին բերված են իրարից խիստ տարբերվող թվեր: Բոլշևիկ Ֆիլիպ Մախարաձեն չորսօրյա կռիվներում սպանվածների ու վիրավորների թիվը նշել է 1000-ից ավելի[1]: Գրական մի ուրիշ աղբյուր վկայում է, որ այդ օրերին սպանվել է 750 և վիրավորվել 830 մարդ[2]:

Տարբեր թվեր են հաղորդել սենատոր Կուզմինսկին, Բոգդան Դոլուխանյանը, Դավիթ Անանունը, Հովակ Ստեփանյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը և ուրիշներ: Սպանված հայերից մի քանի տասնյակը ողջ-ողջ այրվել էր հրդեհված տներում: Զոհված հայերի թվում շատ էին կանայք, երեխաներ, ծերեր: Թուրքերից սպանվածների թվում եղել էր երկու կին՝ այն էլ պատահական գնդակներից, իսկ թուրք երեխաներ չէին զոհվել:

Հայերի կորուստների շատ լինելը բացատրվում է երկու հանգամանքով. ա) ամբողջ մեկուկես օր՝ փետրվարի 6-ին և հաջորդ օրվա մինչև կեսօրը, թուրքերը հայերի արյունը հեղում էին, կարելի է ասել, անպատիժ, բ) ջարդի բոլոր չորս օրերին թուրքերը հաշվի չէին առնում, թե իրենց ձեռքն ընկած տարաբախտ հայերը կանա՞յք են, երեխանե՞ր, թե՞ ծերեր: Ի տարբերություն նրանց՝ հայ մարտիկները միայն

[1] Տե՛ս **Филип Махарадзе,** Очерки Революционного движения в Закавказье, Госиздат Грузии, Тбилиси, 1927, էջ 300:

[2] Տե՛ս Революция и Р. К. П.(б). в материалах и документах, (Хрестоматия) том третий, 1905 год, էջ 435:

բաց կռվում էին հակադարձում ջարդարարներին:

Մեծ էին նյութական կորուստները: Թալանի մատնված 138 խանութներից և արհեստանոցներից 97-ը պատկանում էր հայերին[1]: Թուրքական շրջանների բոլոր հայկական խանութները թալանվել էին, մինչդեռ հայկական շրջանների մուսուլմանների խանութները և արհեստանոցները համարյա չէին տուժել: Հայերն իրենց թաղերում արգելել էին թուրքերի խանութների թալանը և հրդեհը: Թուրք խանութպանները ապշած նայում էին իրենց խանութներին. ամեն բան տեղն էր, ոչինչ չէր տարվել և չէր ավերվել:

Հայերի կորուստները շատ ավելին կլինեին, եթե նրանք արագ չկազմակերպվեին և արժանի հակահարված չտային զինված խուժանին: Չէր հրդեհվել թուրքի պատկանող ոչ մի տուն:

Դիմադրության կազմակերպման գործում անգնահատելի եղավ դաշնակցության Բաքվի կազմակերպության դերը:

Հայերի ինքնապաշտպանության գործի գլխավոր կազմակերպիչը, ինչպես ասվեց, հին հայդուկ, ուժեղ կամքի և բնական խելքի տեր, ղարաբաղցի Նիկոլ Դումանն էր (Նիկոլայ Տեր-Հովհաննիսյան): Դժվարությունները նրա հետ կիսում էին Մկրտիչ Աղամալյանը (Սահրատ), Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Մարտիրոս Զարուխյանը:

Ընդհարումների օրերին թրծվեցին տասնյակ խիզախ մարտիկներ՝ Հմայակ Ջանփոլադյանը, Համբարձում (Համբի) Բալայանը, Հովհաննես Քոչարյանը (Շամախեցի Իվան), Ղաչաղ Ասլանը, Գասպար Տեր-Մկրտչյանը, Վահան Մինա-

[1] Տե՛ս Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 55:

խորյանը, Թադևոս Ամիրյանը, օրիորդ Շագիդանյանցը, տիկ. Շեկ-Հովսեփյանը, տիկ. Մարգարիտ Մելիք-Բեգլարյան-Օհանյանը, տիկ. Աննան, Փոքրիկ Ղազարը (Ղազո), Քուրդ Արսենը, Մոկացի Գրիգորը, Առյուծ Ավագը, Գապոն, Փոքրիկ Սերգեյը (Աղասի), Շամիրը և շատ ուրիշներ:

Չի կարելի մոռացության տալ այն ջանքերը, որ ընդհարումների օրերին և դրանից հետո ցուցաբերեցին Բաքվի մի քանի մեծահարուստ, անվանի հայեր: Այդ օրերին իրենց հատկապես արիաբար պահեցին քաղաքի աչքի ընկնող փաստաբաններից և նավթարդյունաբերողներից Բոգդան Դոլուխանյանը, նավթային ընկերության վարիչ, բորսայի նախագահ, ինժեներ Ստեփան Թաղիանոսյանը, քաղաքի բուրժուական մտավորականության խոշոր ներկայացուցիչներից՝ Բաքվի տեխնիկական ընկերության նախագահ, Բաքվի հայոց կուլտուրական ընկերության հիմնադիր Կոնստանդին Խատիսյանը, նավթային ընկերություններից մեկի վարիչ Հայկ Տեր-Միքայելյանը: Նրանք ամեն բան անում էին աջակցելու դժբախտության մեջ հայտնված իրենց ազգակիցներին, նաև մեծ դեր խաղացին քաղաքում խաղաղությունը վերահաստատելու, հայերի և մուսուլմանների միջև տանելի հարաբերություններ հաստատելու գործում:

Տագնապալի այդ օրերի իրադարձությունները հայերին ստիպում էին պատրաստ լինել դիմակայելու հնարավոր նոր վտանգները:

* * *

Բաքվի 1905 թ. փետրվարյան արյունալի իրադարձությունները լայնորեն լուսաբանված են հուշագրություններում և պատմական գրականության մեջ: Այժմ դրանց գալիս

են լրացնելու հազվագյուտ այն լուսանկարները, որոնք առաջին անգամ հրապարակում ենք սույն համառոտ ուսումնասիրության հետ:

Ինչպե՞ս են այդ լուսանկարները հայտնվել ինձ մոտ:

Արցախյան շարժման սկզբին Ազատության հրապարակում տեղի ունեցած հերթական հանրահավաքի ավարտին ինձ մոտեցավ ամբողջովին սև հագած, համարյա իմ տարիքի մի կին: Ծանոթացանք: Պարզվեց, որ նա նույնպես գորիսեցի է, Քարահունջ գյուղից: Տեղափոխվելով Գորիս քաղաք՝ նա այդտեղ ամուսնանում է հեռավոր տարիների իմ դպրոցական մտերիմ ընկերոջ՝ Վարդան Տոռոգյանի հետ: Տարիներ անց նրանք տեղափոխվել և հաստատվել էին Նոր Հաջն նորաստեղծ ավանում:

Բազմանդամ ընտանիքում էր մեծացել նրանց միակ արու զավակը՝ Էդիկը՝ Արցախյան շարժման առաջին զոհերից մեկը, եթե ոչ առաջինը: Հայրենասիրական բուռն զգացումով տոգորված հայորդին օր առաջ ձգտել էր մեկնել Արցախ և պաշտպան կանգնել նրա հերոսական ժողովրդին, բայց չէր կարողացել զենք ձեռք բերել, ուստի որոշել էր ինքնաշեն զենք ստեղծել: Փորձարկման ժամանակ այն պայթել էր հայրենասեր զավակի ձեռքերի մեջ և նրան զրկել կյանքից:

Փառանձեմն այդ մասին ինձ պատմում էր՝ հազիվ զսպելով հեկեկանքը: Զգիտեի՝ ինչպես փոքր-ինչ սփոփել դժբախտ մոր տիեզերական վիշտը:

Երբ փոքր-ինչ հանդարտվել էր, Փառանձեմն ինքը փոխեց զրույցի ուղղությունը՝ ասելով. «Գիտեմ, որ Դուք պատմաբան եք, ուստի կարծում եմ Ձեզ կհետաքրքրի այն, ինչի մասին պիտի խոսեմ»: Եվ նա պատմեց, որ 1905 թ. փետրվարյան ջարդերի օրերին հայերի սպանությունների,

նրանց տների հրդեհումների սոսկալի տեսարանների մի մասը ֆոտովավերագրերի տեսքով գտնվում է իր մոտ, որոնք այդ արյունամած օրերին նկարահանել էր ժամանակի Բաքվի հայտնի լուսանկարիչներից մեկը՝ ծննդով Գորիսի շրջանի Քարահունջ գյուղից Աղաջան Ալավերդյանը (գրող, հրապարակախոս Գաբրիել Արևյանի հորեղբայրը): Կոտորածներից հետո նա վերադառնում է հայրենի գյուղ, բայց այստեղ չի հարմարվում կյանքի պայմաններին և շատ չանցած ընտանիքով տեղափոխվում է Թիֆլիս ու հաստատվում այնտեղ: Մինչ այդ Բաքվի ջարդերը պատկերող իր լուսանկարները նա գյուղում ի պահ է տալիս Փառանձեմի հորը՝ միաժամանակ զգուշացնելով դրանք ցույց չտալ ոչ ոքի, քանզի չեն համապատասխանում հայ-ադրբեջանական «եղբայրական բարեկամության» խորհրդային սկզբունքին: Տարիներ անց՝ մահվանից առաջ, հայրը Փառանձեմին է փոխանցում թվով 31 ֆոտովկայությունները: Դրանք հանձնելով մեզ՝ Փառանձեմն ասաց, թե վաղուց մահացած նկարչի դուստրը, որքան գիտի, կենդանի է, և հնարավոր է, որ նրա մոտ պահպանված լինեն ուրիշ լուսանկարներ ևս: Եվ տվեց նրա թիֆլիսյան հասցեն:

Թիֆլիսում եղած ժամանակ՝ 1989 թ., այցելեցի 80-ամյա Նվարդին, որին այսօր էլ, շատ տարիներ հետո, հիշում եմ երախտագիտությամբ: Նա ինձ տրամադրեց փետրվարյան ջարդերը պատկերող իր մոտ պատահաբար դեռ մնացած երկու լուսանկար:

Փառանձեմի և Նվարդի կողմից ինձ հանձնած լուսանկարները երկար տարիներ մնացել էին իմ անձնական արխիվում: Այժմ դրանք հրապարակում ենք առաջին անգամ:

Ափսոսանքով ենք նշում, որ լուսանկարիչը ժամանակին նկարների վրա, բացառությամբ չորսի, նշումներ չի կատարել:

ԲԱՔՎԻ ՋԱՐԴԵՐԸ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

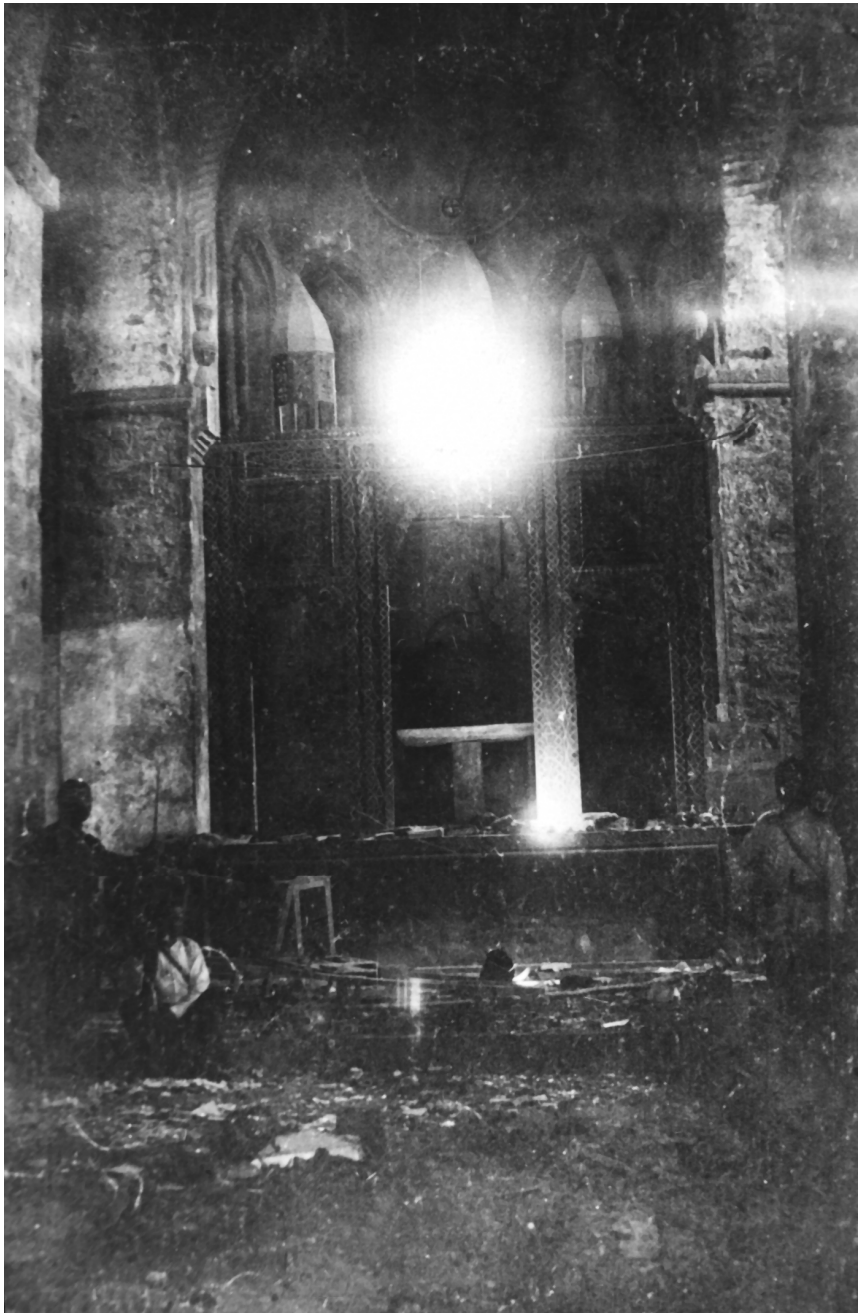

Մեծահարուստ Լալաևի տունը բակի կողմից: Ջարդից հետո

Մեծահարուստ Լալաևի տան դիմաց գտնվող գեղատեսիլ այգի

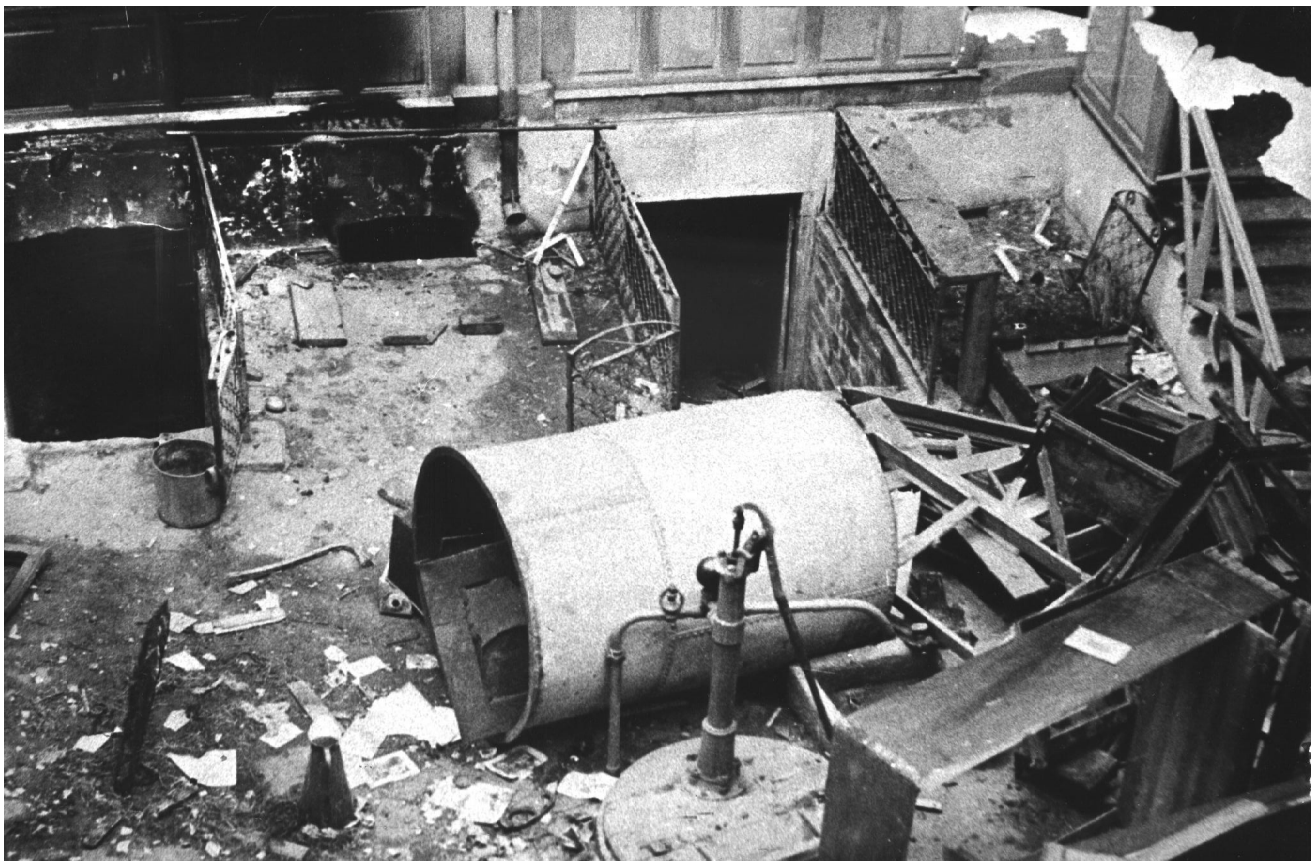

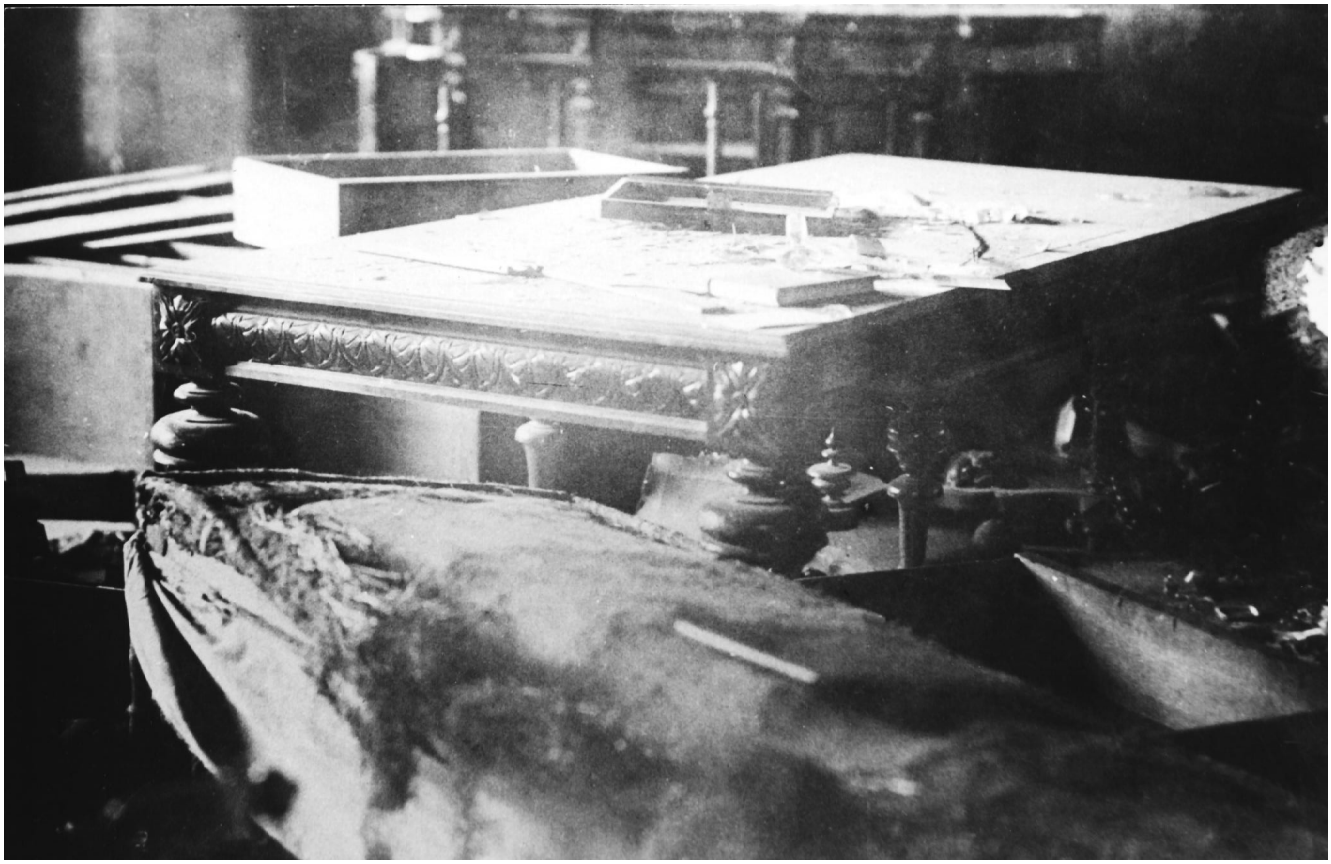

Բարեգործական ընկերության
կողմից ալյուրի բաժանում տուժած
հայ ընտանիքներին

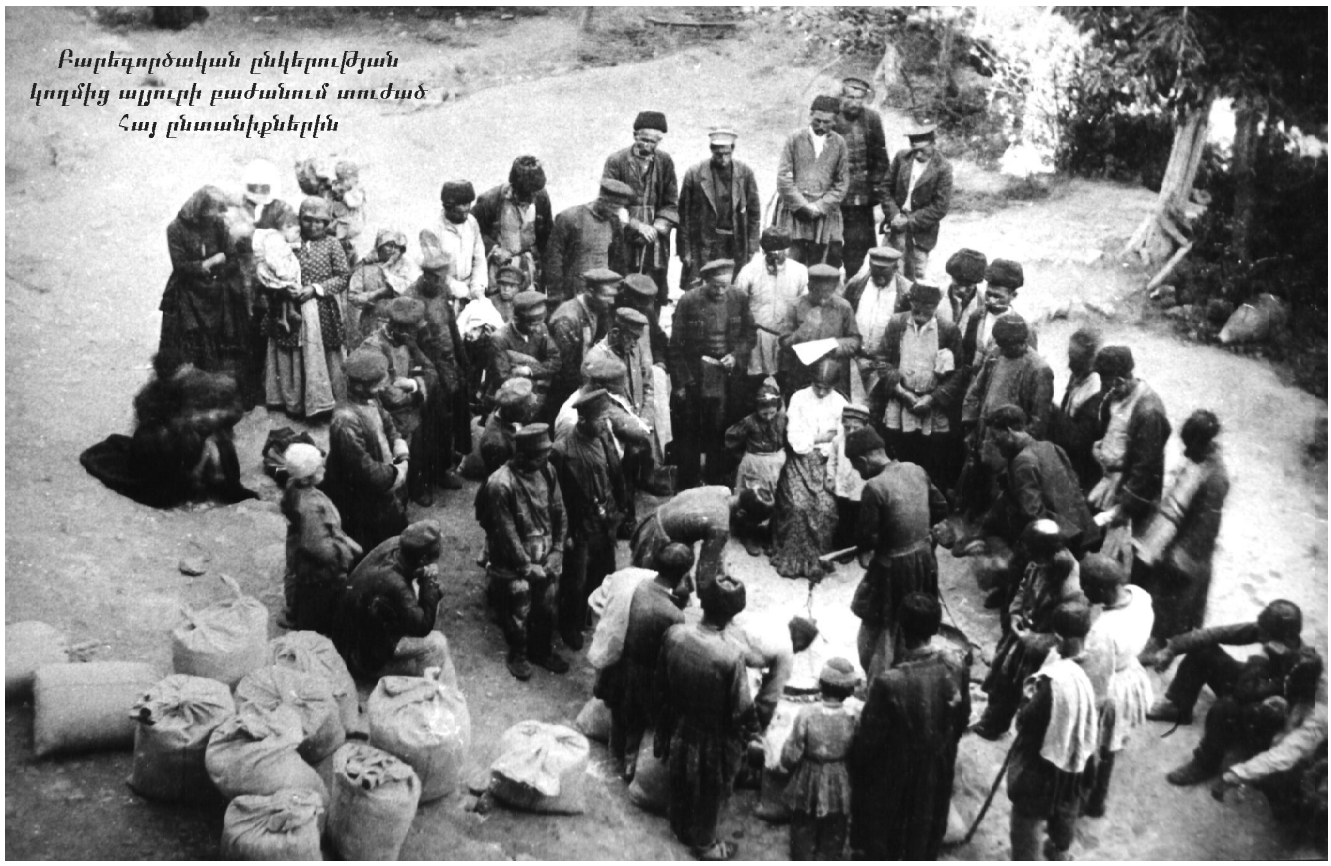

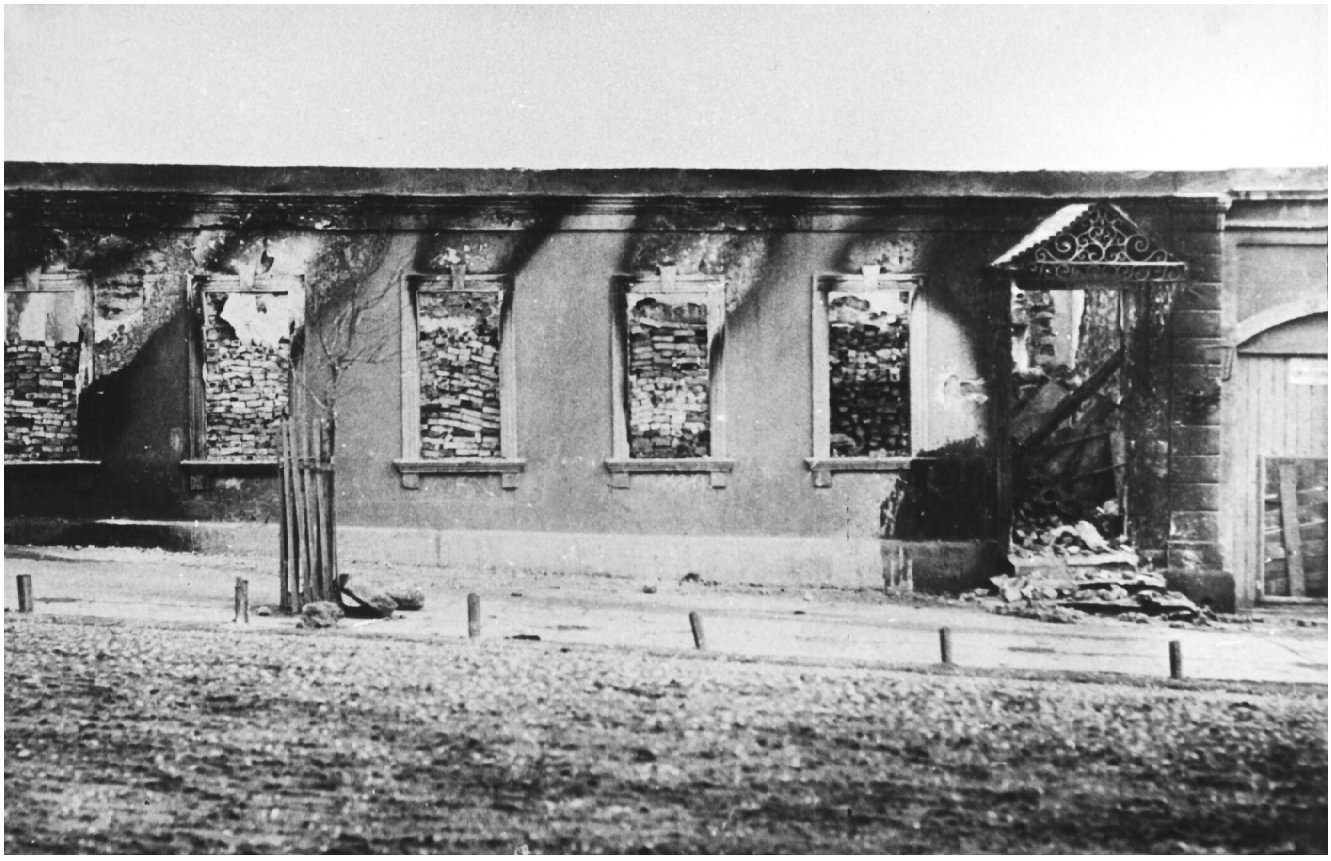

Ադրբեջանցիների կողմից գրաված Լեկտանոն գյուղի մի մասը

ՀՐ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ «ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ» ԷՋԵՐԻՑ ՄԵԿԸ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

Խմբագիր՝ Լ. Ավետիսյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի

Տպագր. 5.25 մամուլ: Թուղթ՝ Կավճապատ:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակ՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ա. Մանուկյան 1